

JAARBOEK
VOOR
MUNT- EN
PENNINGKUNDE

100
2013

KONINKLIJK NEDERLANDS GENOOTSCHAP
VOOR MUNT- EN PENNINGKUNDE
AMSTERDAM

commissie van redactie

drs. N.L.M. Arkesteijn, Delft

E.J.A. van Beek, Sint-Michielsgestel

prof. dr. J.G.J.M. Benders, Katholieke Universiteit Leuven (voorzitter)

mr. M. Bloemendal, Dordrecht (namens bestuur)

drs. E. van der Kam, Geldmuseum, Utrecht

prof. dr. F. Kemmers, Goethe-Universität Frankfurt

T.P.J. Nissen, Terheijden

drs. T. Opdam, Zevenaar (secretaris)

International Advisory Board

prof. dr. J. Van Heesch, Koninklijke Bibliotheek Albert en

Katholieke Universiteit Leuven

dr. H. Horsnæs, Nationalmuseet (Kopenhagen)

dr. P. Ilisch, Westfälische Wilhelms-Universität Munster

prof. dr. P. Spufford, Cambridge University

e-mail redactie

jaarboek@koninklijkgenootschap.nl

kopij-richtlijnen

Zie www.koninklijkgenootschap.nl

ISSN 0920-380X

uitgave

© 2013 Koninklijk Nederlands Genootschap voor Munt- en Penningkunde

druk

n.v. Peeters s.a., B-3020 Herent (België)

Met name....

De gildepenningen van het Amsterdamse chirurgijngilde

CHRIS TEULINGS

Dirks (1811-1892) en Wittop Koning (1911-2001) hebben prima bruikbare handboeken geschreven over Noord-Nederlandse gildepenningen. Dirks schreef zijn studie als antwoord op een prijsvraag van Teyler's Tweede Genootschap.¹ Hij ging echter niet in op de vraag over de functie(s) van de penningen. Wel deed hij een poging om het begrip gilde af te bakenen. Hij beperkte dit tot de penningen van ambachtsgilden en sloot nauw verwante penningen, van bijvoorbeeld godsdienstige broederschappen, schuttersgilden, rederijkersgilden en buurten, uit.

Wittop Koning stelde zich ten doel om Dirks werk beter toegankelijk te maken.² Hij onderscheidt drie groepen gildepenningen:

1. legitimatietekens;
2. presentiepenningen;
3. overmanspenningen (een overman is een bestuurder van een gilde).

Hun standaardwerken geven een goed overzicht van de bekende Noord-Nederlandse gildepenningen, en zijn nog altijd geschikt voor de determinatie naar stad en naar gilde. Echter, de functies van deze penningen zijn onderbelicht gebleven. Wittop Koning gaat er weliswaar op in, maar de vraag rijst of er niet veel meer soorten gebruik zouden zijn geweest. Hierop ga ik in het onderstaande in. Dat gebeurt aan de hand van de gildepenningen van het Amsterdamse chirurgijngilde. Van dit gilde zijn veel verschillende penningen bekend. De grote diversiteit maakt de penningen van het Amsterdamse chirurgijngilde geschikt voor deze studie. Immers, hoe groter de diversiteit, hoe groter de kans dat het aantal functies ook groot is.

Er is specifiek aandacht besteed aan de emissievolgorde. Bij Wittop Koning is dit een belangrijk criterium voor zijn taxonomie.³ Het zal blijken dat voor

1 Prijsvraag door Teyler's Tweede Genootschap over het jaar 1874 uitgeschreven: "Eene wetenschappelijk historische beschrijving van de Noord-Nederlandsche gildepenningen." Zie Dirks 1878/1879 "Een woord vooraf" deel I, p. VII e.v.
2 Wittop Koning (1978: Inleiding)
3 Wittop Koning (1978: 8)

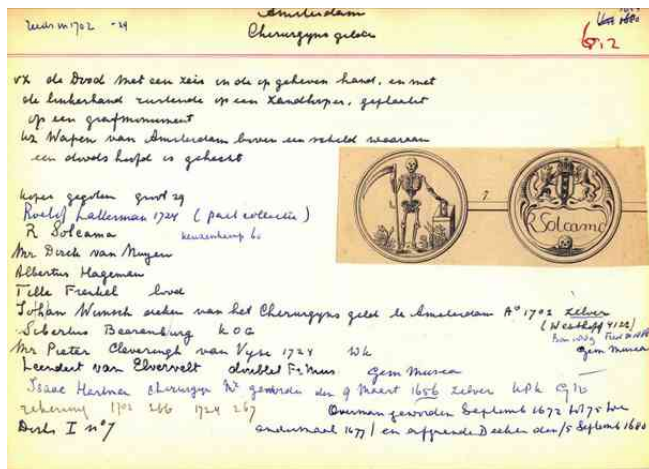
Amsterdamse chirurgijnspenningen de desbetreffende volgorde herzien moet worden.

Verder wil ik aantonen waarom het chirurgijns-gilde voor zijn gildepenningen is overgestapt van een nummersysteem naar een naamsysteem. Dit verklaart de titel *Met name....* Het gebruik van een naam in plaats van een nummer op een presentiepenning is een naar mijn mening geslaagde innovatie om de functionaliteit van een presentiepenning effectiever te maken.

Tenslotte zij vermeld dat dit artikel deel uitmaakt van een grotere studie naar het gebruik van gildepenningen in de Noordelijke Nederlanden.

Data

De basis voor dit onderzoek is een gegevensbestand van 243 penningen van het Amsterdamse chirurgijns-gilde. Ze zijn verdeeld over negentien publieke collecties in binnen- en buitenland (samen 107 penningen) en over privécollecties.⁴ Dit corpus penningen van het Amsterdamse chirurgijns-gilde behoort tot een van de grootste op dit gebied. Verder kan ik bij mijn onderzoek beschikken over de cartotheek van Wittop Koning. Deze cartotheek geeft inzicht in zijn gebruikte methodologie, maar biedt niet veel meer informatie dan uit zijn standaardwerk is te vernemen. Als voorbeeld dient Afbeelding 1a.

Afb. 1a. Voorbeeld van een kaart uit de cartotheek Wittop Koning, 23×16 cm (particuliere collectie)

4 Voor het huidige corpus zie tabel 1.

Hoewel de archieven van het Amsterdamse chirurgijns-gilde nog omvangrijk voorhanden zijn en ons veel biografische gegevens leveren, bieden ze nage-noeg geen informatie over penningemissies of het gebruik van de penningen. Voor de analyse van de toepassingen van de penningen staan dus bijna uitsluitend de penningen zelf als informatiebron ter beschikking. Om die reden is bewijsvoering slechts zelden waterdicht te krijgen via archiefonderzoek. Combinatie van gegevens leidt wel tot plausibele verklaringen maar er zullen slagen om de arm gehouden moeten worden.

Het chirurgijns-gilde omvat chirurgijns en barbiers. Dat is een andere beroeps-groep dan doctores, apothekers en hun leerlingen. Voor die laatsten gaf het *Collegium Medicum* te Amsterdam penningen uit voor het toegangsrecht tot de *Hortus Medicus*. Omdat zowel het chirurgijns-gilde als het *Collegium Medicum* dergelijke toegangspenningen tot de Hortus hebben uitgegeven, voer ik die van het *Collegium Medicum* daar op waar zij onontbeerlijk zijn voor het onderscheid met de toegangspenningen van de chirurgijns tot de *Hortus*.⁵ Enige belangrijke auteurs hebben gelukkig al aandacht besteed aan chirurgijns-gilden of hebben numismatische deelaspecten van het Amsterdamse chirurgijns-gilde belicht.⁶ Ik verwijs er graag naar als nuttige complementaire informatie.

Vroege Amsterdamse gildepenningen

Gildepenningen waren begin zeventiende eeuw een tamelijk nieuw administratief hulpmiddel in de Noordelijke Nederlanden. Uiteraard konden ze bedoeld of onbedoeld ook nog andere dan administratieve functies vervullen, bijvoorbeeld voor de groepsidentiteit, maar dergelijke sociologische of antropologische functies worden hooguit zijdelings aangestipt. Gildepenningen bestonden al langer in de Zuidelijke Nederlanden, zelfs al eind vijftiende, begin zestiende eeuw. Deze penningen – daar en toen – waren eenvoudige, koperen, geslagen plaatjes, die uitgereikt werden tegen betaling van het jaargeld. Het was een kwitantiepenning, die bovendien bij enige gilden als waardebon/waardepenning voor deelname aan de jaarlijkse gildemaaltijd dienst deed. De gilden bestelden ze in grote oplagen. De penningen waren per gilde allemaal identiek, hooguit was er wel of geen klop op aangebracht.⁷

5 Wittop Koning 1948 en Wijnands 1994 geven hierover al uitvoerig inlichtingen

6 Voor chirurgijns-gilden o.a. van Andel 1981, van Sluis 1990 en voor de chirurgijns-penningen: Wittop Koning 1948, 1968/1969 en 1973/1974, Houtzager 1978

7 Over functie zie De Beer (1931: 86 en 121). Over aantallen zie De Beer (1931: 96). Een klop is een naderhand met een ponsoen ingeslagen merkteken in een penning of munt.

In 1588 zien we de eerste gildepenningen in de Noordelijke Nederlanden verschijnen. In het rekeningboek van het Sint-Lucasgilde te Middelburg uit 1588 staat dat men 50 “tinne teekenen” heeft laten maken met als doel “beter reghel en orde” bij begrafenissen.⁸ Het is meer dan aannemelijk, dat het gebruik van gildepenningen uit het Zuiden “meegereisd” is met de grote migrantenstroom rond 1584-1586.⁹ De Noord-Nederlanders bedachten een innovatief gebruik van de gildepenny, innovatief in zoverre er mij althans geen Zuid-Nederlands voorbeeld van vóór 1588 bekend is waar gildepenningen als presentiepenning (bij begrafenissen) zijn toegepast. Men gaf elke penning door middel van een ingeslagen nummer een eigen identiteit. Het is een slimme en relatief voordelige manier om unieke penningen in serieproductie te maken. De eerste stad waar dat volop gebeurde en die ook zou blijven vasthouden aan dit nummerstelsel was Middelburg. Amsterdam was er relatief vroeg bij. De oudst bekende gildepenny van Amsterdam is de makelaarspenning uit 1612 en gebruikt een nummersysteem. Hij heeft iets opmerkelijks. Het ontwerp lijkt eigenlijk voor een hybride systeem gemaakt. Op de voorzijde met de Beurs van Amsterdam is een kleine cartouche aangebracht en op de keerzijde een wat grotere afsnede waar nu een cijfer is ingekerfd. Alle mij bekende penningen hebben een nummer in deze afsnede, vaak over een eerder afgeslepen nummer aangebracht. Maar is deze afsnede wel initieel ontworpen voor een nummer? Je kunt je afvragen of de ontwerper de cartouche voor een nummer bedoeld heeft en de afsnede voor een naam. Het makelaarsgilde heeft van begin af aan elke makelaar een anciënniteitsnummer gegeven. Met dit nummer kon ook het aantal makelaars gecontroleerd worden en ook bijvoorbeeld de aanwezigheid bij begrafenissen.¹⁰

Afb. 1b. Penning van het Amsterdamse makelaarsgilde met een nummer in de afsnede; messing, Ø 29-31 mm. Dit exemplaar met nr. 383 (particuliere collectie)

8 De Man (1902: 116)

9 Zie Eggen (1908: 211): de aankomst van 136 Zuid-Nederlandse families in Middelburg in 1584-1586.

10 GAA 366/1074 e.v. voor de anciënniteit en 1169 e.v. voor de begrafenisboeken

Gildepenningen waren nog in een experimenteel stadium. Er was nog niet veel ervaring mee en men stond open voor vernieuwingen. Mogelijk bleek de cartouche veel te klein voor het aanbrengen en vooral het lezen van een nummer. De van stadswege afgedwongen *numerus clausus*, die een gedegen controle op het aantal makelaars vereiste, verklaart misschien waarom de makelaars hun cijfersysteem zo lang, bijna tweehonderd jaar, trouw bleven. Wittop Koning noemt in zijn artikel over de oudste Amsterdamse gildepenningen de geelgieter Hans Rogiers als vervaardiger. Ook ziet hij hem als de waarschijnlijke maker van de vroege penningen van het slepersgilde en het waagdragersgilde.¹¹ Hij wijst op de overeenkomst in uitvoering van deze penningen. Eén opvallend facet laat hij onvermeld. De sleperspenning uit 1619 heeft evenals de makelaarspenning een cartouche, ditmaal groter, én een afsnede, naar mijn mening bedoeld voor een nummer in de cartouche en voor een naam in de afsnede¹².

Afb. 2. Penning van het Amsterdamse slepersgilde met nummer in de cartouche én een naam in de afsnede; messing, Ø 29-33 mm. Dit exemplaar met nr. 51 en op naam van Ian Cornelis Wackerop (particuliere collectie)

Waar we bij de makelaars nergens een ingevuld cartouche tegenkomen zien we dit bij de penningen van het slepersgilde wél: zie Afbeelding 2 met en een nummer (51) en een naam. Het is overigens het enige mij bekende exemplaar met deze combinatie bij de sleperspenningen. Daar deze penning zeer lang (her) gebruikt is, dus vaak versleten, zullen er ook niet veel sporen van het hybride aanvangssysteem meer zichtbaar zijn.

De eerste waagdragerspenning, uit 1618, ook van de hand van Hans Rogiers, kent alleen een nummer op de penning. In 1648 gaat dit gilde, met een nieuwe emissie en een nieuwe penning, over op een naamsysteem. Kortom, er werd in deze periode geëxperimenteerd en de eerste aanzetten naar een naamsysteem

¹¹ Wittop Koning 1973/1974

¹² De vermelde diameters bij de afbeeldingen reflecteren het gamma van de mij bekende diameters van het betreffende type.

Afb. 3. Penning van het Amsterdamse Sint Lucasgilde op naam van Salomon Rogiers met p(ictor?) en 74; messing, Ø 27 mm (collectie Teylers Museum)

werden gemaakt. Teylers Museum heeft uit dezelfde tijd, om precies te zijn uit 1619, een eenvoudige maar zeer interessante gegraveerde penning van het Sint-Lucas- of schildersgilde van Amsterdam op naam van Salomon Rogiers, de zoon van de eerder genoemde Hans Rogiers (zie Afbeelding 3).¹³

Ook op deze penning zien we op de keerzijde een combinatie van naam en van een beroepsaanduiding (p voor pictor?¹⁴) plus nummer, wat bij alle latere penningen van dit type gereduceerd wordt tot alleen een naam plus beroepsaanduiding. Salomon Rogiers was graveur en onderhield ook prima contacten met chirurgijns, getuige: “zo kreeg hij [Salomon R.] in 1627 in zijn huis De blauwe Druijff op de Egelantiersgracht het bezoek van chirurgijn Steven Vennecool en zilversmid Tieleman Willemsz, die hem verzochten in kunstige letters een opschrift op een beker te graveren”.¹⁵ Ik verwijs om twee redenen naar deze Sint-Lucaspenning van Salomon Rogiers.

Ten eerste is het uit die periode wederom een voorbeeld van een penning met een hybride systeem, waarop nummer én nummer voorkomen (en het beroep binnen het gilde). Deze penning is van het type WK 12.01 (= Wittop Koning Amsterdam 12.1; in dit opstel wordt gemakshalve “Amsterdam” bij de WK-aanduiding weggelaten, daar het hier vanzelf spreekt; bovendien hanteer ik twee cijfers achter de punt om een betere digitaliseerbaarheid van het gegevensbestand te bewerkstelligen). Het is de eerste emissie van het Sint-Lucasgilde en binnen deze emissie de oudste mij bekende penning van dit gilde. De nog voorhanden penningen uit deze emissie zijn gedateerd van 1619 tot 1658. Het is natuurlijk mogelijk, dat de emissie al iets eerder is gestart. Het jaar 1619 op deze penning is op dit moment ons het vroegst bekende jaartal bij dit type, maar men kan er eerder mee gestart zijn. Het is verleidelijk de penning van Salomon Rogiers als het 74ste exemplaar ervan te zien. Zodra de boekdrukkers

13 Collectie Teylers Museum *inv. nr.* TMNK 05580

14 *Pictor*: Latijns woord voor schilder

15 Dubbe (1971: 30)

en -verkopers zich in 1662 afsplitsen en een eigen penning uitbrengen, gaat het Sint-Lucasgilde over op een nieuwe – chiquere – penning. Ten tweede: vermoedelijk vervulde de familie Rogiers een belangrijke rol in de innovatie van gildepenningen in Amsterdam.

De chirurgijnspenningen op een rijtje

Amsterdam en het chirurgijns-gilde maken in de zeventiende eeuw een stormachtige ontwikkeling door. De stad Amsterdam telt ten tijde van de eerste penningemissie van het chirurgijns-gilde in 1620 ongeveer 100.000 inwoners. Bij hun eindzeventiende-eeuwse emissies zijn er al ruim 200.000 inwoners.¹⁶ Ook het gilde groeit sterk. Het stadsbestuur bemoeit zich stevig met de organisatie van het gilde. Het gilde dient een gedegen ledenadministratie te voeren en de vakbekwaamheid van hun leden te waarborgen.

Ze geven hiertoe in de zeventiende eeuw zeven verschillende penningen uit. Eén van deze penningen wordt een nieuwe functie gegeven en in 1739 volgen nog twee heruitgaven van penningen.¹⁷ In de achttiende eeuw komen daar dan nog drie typen vereringspenningen bij. Dat brengt het totaal op de dertien typen die ik hiernavolgend schematisch weergeef. Wittop Koning beschrijft alle penningen, geeft expliciet een chronologie en alleen impliciet een gebruiksfunctie.¹⁸

Laat mij voor de duidelijkheid vooruit lopen op de conclusies door alvast een schema te geven van de chronologie van emissie en de functies, waarin ik zijn en mijn inzichten samenvat (zie Tabel 1). Ik heb voor het lezersgemak per penning een kenmerk toegevoegd. Dit kenmerk zal bij de behandeling van de respectieve penningen vanzelf duidelijk worden. Het huidige corpus is inclusief blanco exemplaren en is uiteraard een dynamisch bestand.¹⁹ Er zijn kleine verschillen van mening over hoe de penningen op te delen in typen. Wittop Koning lijkt primair te groeperen naar uiterlijk van de penning. Ik schrijf “lijkt” want nergens verantwoordt hij expliciet zijn indelingscriteria. Bij mij zal een functionele indeling de meeste aandacht krijgen. Dit heeft gevolgen. Neem bijvoorbeeld de penning van het type Vesalius-groot. De twee penningen van het corpus zien er nagenoeg identiek uit. Bij Wittop Koning vormen ze één

16 Lourens/Lucassen (1997: 56). Om wat preciezer te zijn: in 1622 zijn er 104.932 inwoners en in 1680 ongeveer 219.000 inwoners.

17 De penning met een nieuwe functie en de twee heruitgaven zijn de typen 06.01b, 06.02b en 06.06b in Tabel 1

18 Wittop Koning 1968/1969, Wittop Koning (1978: 45-47) en Wittop Koning (1991: 120)

19 Oktober 2012. Dit bestand groeit nog met circa 0.5-1% per jaar.

Tabel 1. Emissiechronologie en functies van dertien verschillende Amsterdamse chirurgijspenningen plus de aantallen penningen in het huidige corpus. Belangrijke verschillen in vergelijk met de oudere literatuur zijn **geel** gemarkeerd; belangrijke open onderzoeksvragen **groen**.

WK nr.	Dirks nr.	Volgens WK			Volgens Chris Teulings			Huidig corpus
		Kenmerk	(Iste) emissie	(Iste) emissie	Functie	Voor wie	Gebruikt	
06.01a		Vesalius-groot	1620	1620	Presentie	Lid	1620-1630/1657?	1
6.03	I.10	Vesalius-klein	1678	1630-1657	Presentie	Lid	1630/1657-1679	19
6.04		Een lijkbaar	1678	1630-1657	Baar-dragen	Drager	1630/1657-1800?	2
06.01b		Vesalius-groot met oog	Niet apart	1620	Zichtbaar op kleding dragen	Gildeknecht	1630/1657-1800?	1
06.02a	I.7	De Dood/doods-hoofd zonder rand	1690-1691	1679-1680	Presentie	Lid	1679-1739	27
6.05	I.4	Omschrift Coll	1684	1682-1684	Toegang	Leerknecht?	1682/1684-1704	5
06.06a	I.8	De Dood/Hortus zonder rand	1684	1684-1685	Toegang	Lid	1685-1739	32
6.07	I.9	De Dood/wapen-klein	1690-1691	1679-1686	Winkel?	Leerknecht	1679/1686-?	6
06.02b	I.5	De Dood /doods-hoofd met rand	Niet apart	1739	Presentie	Lid	1739-1798	62
06.06b	I.6	De Dood/Hortus met rand	Niet apart	1739	Toegang	Lid	1739-1798	73
6.08	XI.125	Zilver	1731	1776	Verering	Bestuurder	1776	2
6.09		Zilver	18de eeuw	18de eeuw	Verering	Bestuurder	18de eeuw	3
6.10		Zilver	1727	1727	Verering	Bestuurder	1727	?

Met name....

type. Toch zal ik hier twee typen van maken, verderop zal ik de reden verduidelijken. Ook is er bijvoorbeeld verschil van inzicht of de achttiende eeuwse her-emissies mét rand van de typen de Dood/doodshoofd en de Dood/Hortus aparte typen zijn of niet. In tegenstelling tot Wittop Koning volg ik hier Dirks door de her-emissies apart te nemen, hoewel hun respectieve functies niet veranderen, wel (in geringe mate) hun uiterlijk.

Belangrijkere verschillen zijn te vinden in de emissiechronologie. Onder emissie versta ik de gebeurtenis dat een (in serie vervaardigde en door het gilde uitgegeven) penning voor het eerst in gebruik genomen wordt. Een emissieperiode is dan de gehele periode nadien waarin diezelfde seriepenning, nieuw of hergebruikt, eventueel met individuele gravering, gangbaar is voor nieuwe leden. Bij de beschrijving van de penningen is in de eerste plaats een verdeling gemaakt naar functie waarna binnen elke functie de volgorde van emissie is aangehouden. Ik zal zoveel mogelijk de penningen benoemen naar hun kenmerk met tussen haakjes de nummering door Wittop Koning. In de tabel heb ik enige belangrijke verschillen in (eerste) emissie van de penningen weergegeven. In kolom vier is de gangbare mening opgenomen, in kolom vijf mijn mening hier over.

I Presentiepenningen

Wat is een presentiepenning? De memorie van toelichting bij de eerste Noord-Nederlandse gildepenning – die van Middelburg uit 1588 – geeft een aardig beeld. Het gilde wilde, zoals boven al aangehaald, een “teeken” om beter “reghel en orde” bij begrafenissen te hebben. Presentiepenningen hebben als primaire functie om de aanwezigheidsplicht bij gildebijeenkomsten als begrafenissen en vergaderingen te controleren.

I.1 De eerste presentiepenning: *Vesalius-groot* (WK 06.01)

In 1620 wordt een begrafenispennning ingevoerd. Deze dient mogelijk ter controle op aanwezigheid bij begrafenissen door de leden van het gilde. Het gilde is op dat moment qua omvang nog overzichtelijk, maar zal in de loop van de eeuw krachtig gaan groeien naar meer dan tweehonderd leden.²⁰ Het

²⁰ Lourens/Lucassen (s.d.). Uit gegevens van het IISG gildearchief noem ik: 34 barbiers in 1570; 30 chirurgijns in 1600; 40 in 1606; 248 in 1686; 240 in 1691; 275 chirurgijns en 38 barbiers in 1731; 219 in 1742; 245 in 1750 - min of meer parallel aan de bevolkingsontwikkeling. Zie ook Bos (1998: 58, tabel 3.2) en Van Nierop (1938: 134)

is interessant te zien hoe bij de functie van deze penning de sociabiliteit nog voorop staat. Aanwezigheidsplicht bij begrafenissen staat hoog in het vaandel en vindt zijn weerslag in het penningbeleid van het gilde. Prak en Lucassen wijzen er op dat veel religieuze gebruiken van vóór de Reformatie, waaronder gildebegrafenissen, ondanks de structurele veranderingen die de overheid in de Noordelijke Nederlanden in doel en functioneren van gilden trachtte te bereiken, blijven bestaan.²¹

Van de eerste emissie resten ons nog twee exemplaren. Een met “*N^o* 28” op het altaar gegraveerd (zie Afb. 4) en een met alleen “*N^o” en zonder nummer (zie Afbeelding 14). Het eerste stuk is een zuivere presentiepenning. Het tweede exemplaar heeft een draagoog; op dit tweede exemplaar kom ik terug, want het lijkt een herbestemming gekregen te hebben.

Afb. 4. Penning van het Amsterdamse chirurgijngilde, de eerste presentiepenning, met ruimte voor een nummer op het altaar op de voorzijde (nr 28); messing, Ø 40 mm. (particuliere collectie)

Op de keerzijde is onder het stadswapen de datering 1620 aangebracht. Wittop Koning beschrijft deze penning in een apart tijdschriftartikel.²² Houtzager toont aan, dat de afbeelding in oorsprong ontleend is aan het in 1543 verschenen boek van Andreas Vesalius *De Humani Corporis Fabrica Libri Septem*.²³ De titel van Vesalius' werk zou men kunnen vertalen met “Zeven boeken over de bouw van het menselijk lichaam”.

Houtzager merkt op dat er in 1620 vijf chirurgijns examen deden. Hij acht het zeer waarschijnlijk dat deze penning aan een van de vijf heeft toebehoord. Zo kan men dat niet stellen, want dit type penning zal bij zijn emissie in 1620 niet

21 Prak/Lucassen (2006: 226)

22 Wittop Koning 1968/1969

23 Houtzager 1978.

alleen voor de vijf nieuwe leden bestemd zijn geweest maar voor alle leden. Belangrijker is, dat in 1620 een aantal penningen is gemaakt en genummerd. Dit aantal zal ongeveer 50-70 zijn geweest, al naar gelang men de behoefte voor de toekomst op dat moment heeft geschat. Ze bleven eigendom van het gilde en werden bij begrafenissen uitgedeeld en weer ingenomen. Genummerde exemplaren waren eigendom van het gilde en niet van individuele leden. Hoe lang het gilde ze gebruikt heeft en waarom zij naar een nieuwe penning overgingen volgt verderop.

I.2 De tweede presentiepenning: Vesalius-klein (WK 06.03)

In het verdere verloop van de zeventiende eeuw geven de chirurgijns een nieuwe penning uit. Ik zal aan de hand van argumenten en archiefdata een datering in het tweede kwart van de eeuw plausibel maken.

Waarom zouden ze een nieuwe penning hebben uitgegeven? Een systeem met nummers op penningen functioneert prima zolang het gilde beperkt in omvang is en de penning intern wordt gebruikt. Diverse Middelburgse gilden, schoeisel gerelateerde gilden in diverse steden, de Amsterdamse makelaars en de Delftse linnenwevers blijken wel vast te houden aan een nummersysteem ondanks hoge aantallen leden, maar of het ook effectief was blijft de vraag. De gunstige

Afb. 5. Penningen van het Amsterdamse chirurgijnsgilde. De tweede presentiepenning, met naam op de keerzijde; messing, Ø 28-31 mm. Deze exemplaren op naam van Mr Cornelis Kromhout en Mr Joannes la Gruë. (Fries museum inv. nr. N13466 en Amsterdam Museum inv. nr. PA 2785)

condities voor een nummersysteem waren nog aanwezig in Amsterdam aan het begin van de zeventiende eeuw. Maar de sterke expansie en vermoedelijk ook de noodzaak om naar buiten toe aan te tonen dat men het met veel moeite verworven chirurgijnsexamen behaald had en het vak mocht uitoefenen, zal de vraag naar een op naam gestelde penning hebben doen ontstaan. Voor het chirurgijngilde kwamen daar nog de additionele argumenten van kwaliteitsbewaking en prestige bij.

Een naamsysteem laat duidelijk meer toepassingen toe. Een penning leent zich dan niet alleen voor interne controle, meestal plichten, maar ook voor gilde-extern gebruik, vaak rechten. Je kunt je afvragen of een dergelijk multifunctionele penning dan nog wel presentiepenning dient te heten. Vooralsnog opteer ik er voor om het een presentiepenning te noemen, ook bij een eventuele verruimde functionaliteit, zolang de presentiefunctie voorop staat. Een ander argument om een nieuwe penning aan te maken kan gelegen zijn in de slijtage of het verlies van het oude exemplaar. In de dertig jaar dat bijvoorbeeld de waagdragers hun eerste penning hebben gebruikt, blijken ze flink versleten, zoals blijkt uit de bewaard gebleven exemplaren. Bij een dergelijk intensief gebruik moeten er bovendien heel wat verloren gegaan zijn.

Als we de penning Vesalius-klein bekijken, vallen een paar zaken op. Op de eerste plaats dat de voorzijde een kleinere uitvoering is van de penning Vesalius-groot, die onmiskenbaar de eerste chirurgijngildepenning van Amsterdam is. Alleen al om deze visuele gelijkenis is hij de meest waarschijnlijke tweede penning en niet – zoals Wittop Koning beweert – de veel barokkere penning van het type de Dood/doodshoofd.²⁴ Als tweede valt op, dat nu de volledige achterzijde vrijgemaakt is voor de tenaamstelling. Wittop Koning onderkent deze punten eveneens, maar is vervolgens inconsequent in zijn chronologie. Eerst stelt hij terecht: “De penning [CT = 06.03] moet dus als voorganger van de Dood met de zeis [CT = 06.02] gezien worden....”²⁵ Waarna hij het omgekeerde beweert door de oudste penning van het type Vesalius-klein te dateren op 1678²⁶, terwijl hij voor het type de Dood/doodshoofd zelfs tot 1654 teruggaat.²⁷ Ik zal toelichten, waarom het door hem bedoelde examenjaar van 1654 bij het type de Dood/doodshoofd niet een emissiedatum vastprijkt.

24 Wittop Koning (1978: 46)

25 Wittop Koning (1968/1969: 132)

26 Penning van Mr. Johannes la Gruë 21 april 1678

27 Penning van Cornelis Duyts, examen in 1654. Deze penning is mij onbekend. De gegevens ontleent Wittop Koning aan zijn privécartotheek. De cartotheek vermeldt bij deze penning geen vindplaats.

Maar eerst: waarom is de penning van het type Vesalius-klein vermoedelijk veel ouder? Mij zijn in totaal 19 namen op deze penning bekend. Hiervan kende Wittop Koning er al zeventien, zoals gezegd met volgens hem 1678 als vroegste examendatum.²⁸ Een ervan is op naam van Mr. Egbert Jansen van der Horst. We weten, dat hij in 1642 examen doet.²⁹ Ook de examendata van Jan Jansen Swart (1656), Joshua Jacobs Hoeckboot (1657), Adriaan Vennecooll (1658) en Hendrick Smeekens (1666), om enige namen op de penning van dit type te noemen, duiden in de richting van een vroege ontstaansdatum.³⁰ Maar bewijzen doen ze het nog niet. De penningen zijn op de emissiedatum voor alle nog levende leden tegelijkertijd op naam gezet, dus ook voor de oudere leden. Uiteraard ontbreken de overleden leden. Dus moeten we voor de emissiedatum veeleer gaan zoeken naar de vroegste datum van overlijden onder degenen, die vermeld staan op de penning. Ná die datum is de penning in ieder geval niet voor het eerst uitgegeven. De examendatum zegt niet veel over de eerste emissiedatum, de vroegste overlijdensdatum dus wel. Deze levert ons namelijk een *terminus ante quem* (taq) van de emissie.³¹ Mr. Egbert Jansen van der Horst is ons hier ter wille door al jeugdig – in 1657 – te overlijden. Een tweede methode voor een taq demonstreert Afb. 5. De penning van Joannes la Gruë is duidelijk hergebruikt. Dus op de examendatum van Joannes la Gruë (21 april 1678) moet deze penning al geruime tijd in omloop zijn, wat overigens hierboven al bewezen is.³² Ik meen overtuigend aangetoond te

28 Negen namen ten tijde van zijn artikel uit 1968/1969 en zeventien namen bij het verschijnen van Wittop Koning 1978

29 “Mr. Egbert Jansen van der Horst heeft zijn proef gedaan den 20 febr 1642 ende heeft ’t gilde sijn gerechtighijt voldaan”, zie GAA, PA 366/245 folio 50

30 Jan Jansen Swart (PA 366/245 folio 84, 23 mei 1656; geen *obiit* in de marge). Penning in collectie Penningkabinet van de Koninklijke Bibliotheek in Brussel (*inv. nr.* 1 208 88); Joshua Jacobs Hoeckboot (PA 366/245 folio 86, 17 januari 1657). Penning in collectie Geldmuseum (*inv. nr.* 1963 0201); Adriaan Vennecooll (PA 366/245 folio 89, 4 maart 1658; in de marge geen *obiit*, daar hij naar Archangel geëmigreerd is; vriendelijke mededeling van Jaap Wit, Amsterdam). Penning in collectie Amsterdam Museum (*inv. nr.* PA 2943); er is een Hendrick Smeekens van Oldenzeel met examendatum 10 juni 1666 en een met 12 november 1688 (PA 366/245). NB: Wittop Koning onderkent alleen de examendatum 12 nov 1688 ; er waren echter twee verschillende Hendrick Smeekens chirurgijn;; het is niet uit te maken welke Hendrick op de penning bedoeld is). Penning in collectie Rijksmuseum (*inv. nr.* NG-VG-7-47).

31 Hiernaar heb ik nog geen uitputtend onderzoek gedaan, maar de begrafenisdatum op 25 augustus 1657 van Mr. Egbert Jansen van der Horst geeft al een zeer vroege taq (Nieuwe Kerk 1055/97). Wel heb ik een overlijdensdatum van een Cornelis Claasz Kromhout uit de Houttuynen gevonden (DTB begrafenisboeken Oude Zijds 1064/63 19 nov 1688), maar is deze Cornelis niet met zekerheid dezelfde als op de penning. Exemplaar van Mr. Cornelis Kromhout in collectie Fries Museum (*inv. nr.* N13466)

32 Voor examendatum Joannes la Gruë zie Wittop Koning 1968/1969 p. 132. Penning in collectie Amsterdam Museum (*inv. nr.* PA 2785)

hebben, dat de penning type Vesalius-klein uit 1657 of van vroeger dateert én de tweede presentiepenning is. De emissieperiode van de door Wittop Koning als tweede aangeduide presentiepenning is niet 1654, maar ligt in of rond 1679.³³ Gezien de snelle groei van het gilde in de eerste helft van de zeventiende eeuw mogen we aannemen dat het chirurgijns-gilde vrij snel uit zijn oude “penningjasje met nummers” gegroeid is. De taq hebben we al kunnen stellen op 1657. De exacte *terminus post quem* (tpq) is vooralsnog niet te bewijzen, maar laat zich aannemelijk maken door twee begrenzungen en door een indicatie. Wat betreft de begrenzungen: het zal niet al te kort op de vorige emissie uit 1620 zitten maar gezien de stormachtige groei van het gilde zal men toch zeker in 1640 al volledig uit zijn “penningjasje met nummers” gegroeid zijn. Op de indicatie kom ik in hoofdstuk III.1 over de baardragerspenningen terug en hangt samen met een ampliatio over het baardragen uit 1636.³⁴ Ik hanteer vooralsnog daarom een tpq van rond 1630, mogelijk zelfs exact 1636.

I.3 De derde presentiepenning: de Dood/doodshoofd zonder rand (WK 06.02a)

De meest bekende en ook meest voorkomende presentiepenning van de chirurgijns van Amsterdam meet ongeveer 38-47 mm. Het is de penning met de Dood met de zeis aan de voorzijde en het wapen van Amsterdam plus ruimte voor een naam en met een doodshoofd aan de keerzijde. Van deze penning bestaat een vroege versie kleiner dan 42 mm, bij Dirks als I.7 vermeld en een versie van ná circa 1739 met rand, vanaf 42 mm diameter, bij Dirks als I.5 vermeld.³⁵ Wittop Koning behandelt beiden als één type.

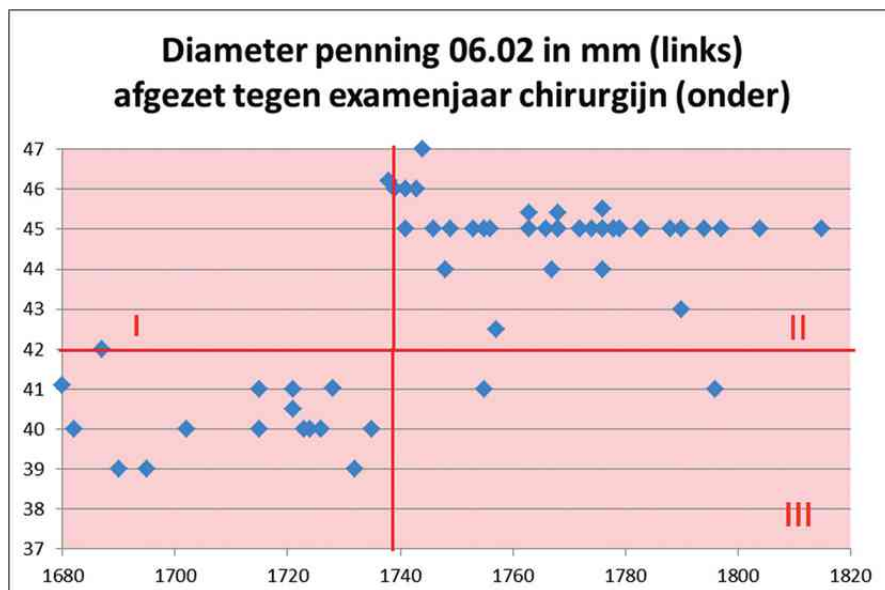
Afb. 6. Penning van het Amsterdamse chirurgijns-gilde, de derde presentiepenning, gebruikt van circa 1679 tot 1739; messing, Ø 39-42 mm.; Dirks I.7. Dit exemplaar op naam van Mr. Pieter Cleeveringh van Vijve 1724 (particuliere collectie)

³³ Zie I.3

³⁴ GAA 366/232 art 1-5 d.d. 30 oktober 1636

³⁵ Dirks 1878/1879 deel I en platenatlas

Van 59 exemplaren van de totaal 89 bekende penningen is én het examenjaar van de chirurgijn én de diameter bij mij bekend is. Een analyse heeft een sterk verband getoond tussen beide variabelen (zie Grafiek 1).

GRAFIEK 1. Correlatiematrix

Bij een perfecte samenhang tussen diameter en examenjaar zou het eerste en derde kwadrant leeg moeten zijn. We zien echter in dit derde kwadrant twee penningen, die niet stroken met de stelling, dat penningen met een diameter kleiner dan 42 mm van vóór circa 1739 zijn.³⁶ Toch zijn er wel logische verklaringen voor de schijnbare paradox. Op de eerste plaats heb ik niet alle diameters kunnen controleren en heb ik gebruik gemaakt van literatuuropgaven. Niet alle door derden opgegeven metingen van penningen zijn even nauwkeurig.³⁷ Op de tweede plaats is het zeer wel mogelijk dat een penning na 1739 hergebruikt is geworden, waardoor een later gedateerde penning de kleinere diameter heeft. Overigens is dit zowel een argument á decharge als á charge, want dezelfde redenering gebruikend kan een penning in het tweede kwadrant, dus met grote diameter, hergebruikt zijn en bij eerste gebruik juist

³⁶ Examenjaar 1751, 1796 penningen van P. Geeres 1755 resp. “Hend^k” Meyer

³⁷ De P. Geeres-penning wordt bijvoorbeeld opgegeven met 41 mm (veiling Coin Investment april 1994 kavel 517) en met 42 mm (veiling Schulman 256 mei 1973 kavel 652)

uit de pre-1739-periode stammen. Eén exemplaar in het bijzonder is hier verdacht, een exemplaar uit 1739 in de collectie van het Fries Museum.³⁸ Op de derde plaats is het examenjaar op de penning meestal wel zeker dankzij de goed bewaarde en tamelijk complete archiefgegevens, maar een kleine kans op naamsverwisseling is mogelijk, zeker bij familienamen die verschillende schrijfwijzen hebben of meerdere keren voorkomen. Een voorbeeld van het laatste is de penning van “Hend^k Meyer”: er zijn inderdaad meerdere chirurgijns met naam Meijer/Meyer, maar slechts één Hendrik Meyer (examen 1796). Hergebruik (uit oud familiebezit?) is hier een mogelijkheid. De penning is afgebeeld in een veilingcatalogus en duidelijk van het type zonder rand, dus pre-1739.³⁹ Het lijkt mij daarom gerechtvaardigd in navolging van Dirks om van twee emissies te spreken. Afbeeldingen 7a en 7b tonen het visuele verschil tussen de beide typen. Het type zonder rand definieer ik als derde presentiepenning van het gilde. Later volgt dezelfde penning, maar nu mét rand, als vijfde presentiepenning van het gilde.

Afb. 7a. Detail Pieter Cleeveringh-penning 1724. Type Dirks I.7 (klein, vroeg)

Afb. 7b. Detail L.D. Rauwe-penning 1783. Type Dirks I.5 (groot, extra rand, laat)

38 Coll. Fries Museum *N 13462* Thomas Baker 1739 (Zie ook Keuzenkamp 1958: nr. 58). Duidelijk hergebruikt en 46 mm. diameter.

39 Van der Dussen/Westerhof december (1984) *veilingcatalogus 1*, kavel 794

Hoewel het doodshoofd op de keerzijde niet opvalt en vrij klein is afgebeeld, acht ik dit een typerend onderdeel van deze penning. Hij raakt de functie van presentie bij begrafenissen kernachtig. Deze penning zonder rand en zijn latere broertje met rand zijn bij de chirurgijns de enige penningtypen met een doodshoofd.

Wittop Koning besteedt in een artikel uit 1948 over de Amsterdamse Hortuspenningen voor de medici, apothekers, chirurgijns en leerknechten ook enige aandacht aan de gewone presentiepenning van de chirurgijns.⁴⁰ Hij schrijft: “Naast de Hortuspenning toch bestond al eerder een gildepennning die in de notulen van 20 maart 1679 “nieu gemaeckt” genoemd wordt en waarvan toen aan de scheidende president en examinerator een zilveren exemplaar is uitgereikt.” In zijn artikel uit 1969/1970 over de penningen van het chirurgijns-gilde te Amsterdam komt Wittop Koning weer terug op dit thema. Hij schrijft dan, dat de kleine penning met het Vesaliusskelet in gebruik is geweest voor examinandi uit de jaren 1678 tot 1688.⁴¹ Dit nu wetende vervolgt hij met de mededeling, dat de “nieuwe” penning niet kan slaan op de penning met de Dood en doodshoofd (of de Dood/Hortus), maar moet nu op de kleine penning betrekking hebben (Vesalius-klein).⁴² In deze passage concludeert Wittop Koning terecht dat Vesalius-klein ouder is dan de Dood/doodshoofd maar ziet vervolgens over het hoofd, dat met de nieuwe penning uit 1679 waarvan hij weet dat er twee zilveren exemplaren gemaakt zijn, eigenlijk alleen het type de Dood/doodshoofd bedoeld moet zijn. De toegangspenningen met het omschrift COLL M CHIRURGI kunnen het ook niet geweest zijn.

Mijns inziens is de “nieuwe” penning van 1679 wel degelijk die met de Dood en doodshoofd. Er zijn volgens Wittop Koning hiervan twee exemplaren in zilver uitgereikt.⁴³ Eén zilveren exemplaar uit die tijd daterend en van de Dood/doodshoofd is ons bekend. Het is het zilveren exemplaar aangeboden aan Isaac Hartman met in het veld “Overman geworden september / 1672 tot 75 toe. Andermaal 1677 / en afgaende deeken den / 5 septemb 1680” en kantschrift “Isaac Hartman chirurgijn mr geworden 9 maart 1656”.⁴⁴ Mogelijk vraagt men zich af hoe men bij de aanbidding van een penning op 29 maart 1679 kan voorspellen dat de deken zal afgaan op 5 september 1680. Dat kon men ook niet. Het is aannemelijk, dat de penning bij uitreiking nog niet of slechts ten dele was gegraveerd. Een andere verklaring zou kunnen zijn, dat men twee

40 Wittop Koning (1948: 56)

41 Hierboven is zojuist aangetoond, dat deze penning zelfs teruggaat tot 1657 of vroeger.

42 Wittop Koning (1969/1970: 133)

43 Wittop Koning (1969/1970: 133). Overigens noemt de auteur zijn bron niet.

44 Collectie Geldmuseum *inv. nr.* GP 0010

zilveren exemplaren heeft laten maken maar pas later uitgereikt. De tweede zilveren penning zou het exemplaar uit 1702 kunnen zijn met in het veld “Joan Wunsch Deken van ’t chirurgijns-gild Ao 1702”. Het is niet erg waarschijnlijk, dat men deze penning meer dan 20 jaar bewaard heeft om hem daarna pas - aan Wunsch - aan te bieden. Vele eerdere gelegenheden om een bestuurder te eren zouden dan onbenut zijn gebleven. Echter, vermoedelijk heeft het gilde bij elke nieuwe deken dezelfde penning van de nieuwe deken-naam voorzien en is men deze gewoonte na 1702 niet trouw gebleven. Een indicatie voor een dergelijke voorstelling van zaken levert Wittop Koning: “Toch is het waarschijnlijk, dat Nachtegael ook hieraan gewerkt heeft; hij komt immers in de rekeningen van 1699-1716 veelvuldig voor, jaarlijks voor het graveren van de namen der nieuwe en oude overlieden op de penningen”.⁴⁵

Dat er een nieuwe penning begin 1679 of kort voordien is uitgegeven, staat vast. Maar welke is het? Mijns inziens is het de presentiepenning als in Afbeelding 6. Het is ook logisch dat op een gegeven moment een nieuwe penning is uitgegeven. Niet alleen zullen de oude, kleine penningen op zijn geraakt, ook zal dit kleine penninkje niet prestigieus genoeg gevonden zijn. De penning is hoogstwaarschijnlijk door Aernout Nachtegael ontworpen.⁴⁶ Hij werd niet uitgereikt aan zeechirurgijns van de compagnieën en admiraliteiten. Zij waren wel examenplichtig, maar geen gildelid.⁴⁷ Een uitzondering vormt de penning van Isaac Titsingh.⁴⁸ Deze heeft een gegoten voorzijde als type Vesalius-klein en op de keerzijde gegraveerd J. Titsingh tussen 16 en 84. Dit is opmerkelijk, daar Titsingh al op 4 november 1681 het (grote) chirurgijnsexamen deed. Deze Titsingh was zeechirurgijn (en ook landchirurgijn zoals blijkt uit zijn examen). Hij is in 1691 “in het harnas” gestorven tijdens een zeeslag tegen Frankrijk. Uiteraard konden zeechirurgijns niet aanwezig zijn bij begrafenissen van hun collega’s aan wal, waardoor er voor een zeechirurgijn geen reden voor het hebben van een presentiepenning was. Er zijn mij tot nu toe elf namen bekend waarvan zowel een versie met doodshoofd (presentiepenning van het chirurgijns-gilde) alsook een versie met Hortusomschrift (toegangspenning voor chirurgijns voor de *Hortus Medicus*) bestaan.⁴⁹ Dit toont eens te meer duidelijk

45 Wittop Koning (1948: 56)

46 Wittop Koning (1968/1969: 133)

47 Leuftink (1963: 9-14, 49)

48 Collectie van het Fries Museum inv. nr. N13468

49 P. Geeres 1755; Paulus Wennekers, Chirurgijn, Ao 1772; L.D. Rauwe 1783 (zie afb. 9); J. Tylekens 1794; H.K. Omeyer (examen 1749); J.W. Batenborg 1766; Theodorus van Rhijn (examen 1746); C. Roedolphs 1768 (met op de Hortus-penning alleen de initialen C-R voor C. Roedolphs?), G.I.R. 1790 (= Gerrit Jan Rüel 1761 - 1796 chirurgijn 1790-1796), A. Op den Ende en B(arend) Spoor (examen 1757).

aan, dat elke penning een eigen functie had en dat een presentiepenning geen toegang gaf tot de *Hortus* of omgekeerd een toegangspenning geen presentiepenning was.

I.4 *De vierde presentiepenning (winkelpenning?): de Dood en wapen-klein (WK 06.07)*

Er bestaat een tamelijk zeldzaam, klein penninkje (33-35 mm), waarvan de voorzijde identiek is aan de derde presentiepenning. De keerzijde ervan toont het wapen van Amsterdam, zonder leeuwen als tenant, en een cartouche voor een naam.

Afb. 8a. Penning van het Amsterdamse chirurgijnsgilde, de vierde presentiepenning. Barbiers- of knechtspenning?; messing, Ø 34 mm. Dit exemplaar op naam van P. Monkel (collectie Fries Museum N 13476)

Toen ik een eerste schets maakte voor dit artikel waren er vijf exemplaren van dit penningtype bekend, allemaal op naam, met chirurgijnsexamenjaren eind zeventiende begin achttiende eeuw. Sindsdien is er een zesde exemplaar door een detectoramateur ontdekt en gepubliceerd. Voor de analyse is het nuttig om eerst al deze namen met wat kerngegevens te presenteren. Het zijn de penningen van:

- Albertus Hagelman (collectie Rijksmuseum *inv nr.* NG-VG-7-46)
 - Albert Hagelman, van Amsterdam, chirurgijnsexamen in 1696.⁵⁰
- Mr. Maertens Pelser(z?) (collectie van een detectoramateur; zie Afb. 8b)
 - Maarten Pelser/Marten Jansz Pelsser van Amsterdam, examen in 1700.⁵¹

50 Proef 27-4-1696 GAA 366/245 ondertrouw 18-4-1698 DTB 700/340

51 Proef 19-3-1700 GAA 366/245 ondertrouw 11-6-1700 DTB 531/373 (hij hertrouwt tweemaal) poorter 26-2-1700 P 9/341(ook zijn er aantekeningen in notulenboek GAA 366/214)

- P.v. Wilick (collectie Geldmuseum, *inv. nr.* GP 0012)
 - Peter van Wielick/Pieter van Wilick van Rees (D), examen in 1702.⁵²
- A. van Esch (veiling Schulman dec 1924 kavel 19)
 - Abraham van Es/Esch, van 's-Hertogenbosch, examen in 1702.⁵³
- F. Medemblicq (collectie Penningkabinet van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, *inv nr.* 1 208 87; de F is mogelijk een J)
 - Johannes Medenblick, van Hoorn, examen in 1703.⁵⁴
- P. Monkel (collectie Fries Museum, *inv nr.* N13476; zie afb. 8a).
 - Petrus/Pieter Monkel, van Borghout (bij Steinfurt-D), examen in 1733.⁵⁵

Wat opvalt, is de zeer kleine huidige corpusomvang, wat in de richting van een oorspronkelijk kleine oplage en daardoor naar een bijzondere functie wijst. De penning wordt door Wittop Koning zonder argumenten als leerlingenpenning bestempeld.⁵⁶ Hij schrijft vrij lapidair: “Dirks 1,9 is dan de daarbij behorende leerlingenpenning.”⁵⁷ Dirks zelf noemt het “zijnde de penning van de Amsterdamse Chirurgijns knechts (Wagenaar IX, 172)”.⁵⁸ Het meest waarschijnlijk is dat Wittop Koning de privilegiën van 1736 heeft gelezen en daaruit zijn conclusie van leerlingenpenning heeft getrokken. In dit privilege staat expliciet “... en sullen de Mr Chirurgijns, Mr Apotheekers, mitsgaader hare knechts, van haar respective Overluyden een penning, daar hare naam op staan, moeten ontfangen, om in't ingaan te vertoonen; en sal daar mee beginnen met den eersten May ...” (CT:1685).⁵⁹ Op deze tekst kom ik verder nog terug.

De een noemt het een leerlingenpenning, de andere een knechtspenning. Houden we het schip even in het midden en noemen we hem een knechts- of leerlingenpenning. Nu is leerling en knecht niet hetzelfde, tenzij men een knecht, die lessen volgt ook leerling noemt, maar ik kon mij ten tijde van de eerste schets er wel in vinden, dat het een penning is voor een niet-volwaardig lid van het gilde. Er waren toen mij in ieder geval geen aanwijzingen bekend van een tegendeel en doorgaans hebben beide auteurs goede redenen voor hun toeschrijvingen, dus laten we vooralsnog van de juistheid ervan uitgaan. In dit hoofdstuk zal ik een aantal argumenten en gegevens pro en contra aanvoeren, want er is een

52 Proef 18-3-1702 GAA 366/245 ondertrouw 7-4-1703 DTB 535/249 poorter 18-3-1703 (ook zijn er aantekeningen in notulenboek GAA 366/214)

53 Proef 25-8-1702 GAA 366/245 ondertrouw 25-4-1698 DTB 700/351

54 Proef 21-8-1703 GAA 366/245 (ook zijn er aantekeningen in notulenboek GAA 366/214)

55 Proef 13-3-1733 GAA 366/245 ondertrouw 1730 DTB 718/512

56 Dirks (1878 I: 40, Platenatlas I.9), Wittop Koning (1968/1969: 132)

57 Wittop Koning (1969/1970: 132)

58 Dirks (1878/1879: 41)

59 Privilegien (1736: 112/113, *Extract ut supra* Letter Q Fol. 88 Ao 1685)

probleem. Toch zal ik uiteindelijk tot ongeveer dezelfde conclusie komen maar met een lichte verschuiving in verklaring. Ik beloof overigens niet dat ik de oplossing heb. In de komende alinea's licht ik het probleem toe opdat u zelf ook een oordeel kunt vormen. Het gaat bij alle zes namen om mensen, die uiteindelijk het chirurgijnsexamen behaald hebben, in de periode 1696-1703 en – met een uitschieter – één in 1733. Dat zij hun examen behaald hebben laat de vraag onbeantwoord of het penningen waren van meesterchirurgijns of van leerlingen/knechten. Er zou alleen duidelijkheid zijn als ten minste eentje zijn examen niet gehaald zou hebben, want dan zou het noodgedwongen een knechts- of leerlingenpenning zijn. Dus we zijn nog niet veel verder. Nee, het probleem ligt anders. Over drie van de zes namen blijkt niets opmerkelijks in de boeken te staan. Ze hebben allemaal braaf hun afspraak voor de drie delen van hun examen gemaakt en zijn keurig geslaagd, zonder op- of aanmerkingen. Eén naam, van Wilick, geeft even hoop op een mogelijke functie als meesterknechtspenning. Eén naam, Monkel, blijkt van iemand die nooit officieel als leerling of knecht geregistreerd is geweest. En over de zesde naam, Pelser, valt ook iets te melden. De archieven over leerlingen en knechten geven ons helaas niet veel steun.⁶⁰

PETER VAN WILICK

Bij de keur van 4 juli 1659 werden nieuwe strenge regels ingesteld voor de rechten en plichten van knechten. Zo mochten zij niet als plaatsvervanger in de winkel staan. Echter, ze kregen wel het recht om maximaal twee jaar bij een chirurgijns weduwe als plaatsvervangend chirurgijn op te treden op voorwaarde dat ze een klein examen aflegde en behaalde. Hiervan is vanaf 1659 tot 1798 een keurig register aangelegd (bijna tweehonderd bladzijden, ongeveer driehonderd namen: circa 2 meesterknechtinschrijvingen als vervanger per jaar). Het zou best mogelijk kunnen zijn dat voor deze specifieke rol van meesterknecht een penning ooit is gebruikt.

Pieter van Wielick heeft inderdaad als meesterknecht bij een chirurgijns weduwe gefungeerd. In het register staat: “Pieter van Wielick van Rees heeft zijn knechtsproef volgens de keure van 4 juli 1659. Voorts 't gild zijn geregtigh betaald om voor Mr knegt te dienen bij de Wed van Hendr..... en daar op hem attestatie verleent en met gildezegel bekrachtigt den 8 oktober 1700. [getekend] Abel Horst, Adriaan Koenerdinck, Claes Kiesz.”⁶¹

⁶⁰ Het “leerjongensboek” loopt van 1597 tot 1665 (GAA 366/254) en het “leerknegstinschrijfbok” van 1747 tot 1798, dus laten beiden de hier relevante periode 1690-1733 buiten beschouwing.

⁶¹ GAA 366/250 A11165000046

Omdat Pieter van Wielick als enige als meesterknecht gewerkt heeft en alle andere vijf positief niet als zodanig gewerkt hebben kan de optie meesterknechtspenning echter terzijde geschoven worden.

PIETER MONKEL

Pieter Monkel wordt nogal vaak genoemd in zowel het notulenboek van de chirurgijns uit de periode 1727-1737, de periode waarin hij zijn examen aflegt, alsook in het notulenboek uit de periode waarin Monkel ophoudt met werken (1742).⁶² Hij schopt het volgens het notulenboek zelfs tot de “Injurienrolle” van de stad Amsterdam.⁶³ Uit diverse aantekeningen in het notulenboek van de chirurgijns blijkt de opmaat naar het examen van P. Monkel (Afb. 8a) nogal af te wijken van het gebruikelijke.⁶⁴ Petrus/Pieter Monkel doet uiteindelijk op 13 maart 1733 zijn proef, maar voor het zover is, is hij diverse keren “boven” geweest, dat wil zeggen boven bij de overlieden in de gildekamer op De Waag te Amsterdam.⁶⁵ Het begon er al mee dat hij eigenlijk geen fatsoenlijke attestatie kon overleggen over zijn leerjaren: “Den 11 augustus [1732] compareeren Pieter Monkel geboren in Münsterland, de plaats Borghout, out 29 jaren, verzogt om tot zijn proef te mogen ... en is hierom aa[n]gesogt zijn .. [examen?] te doen op morgen dinsdag zynde den 12^e [augustus] namiddag ten 3 uren. Belooft zijn attestatie en burgercedul mede te brengen, maar is vrijgesteld omdat zijn attestatie mitsgader [onleesbaar] bevonden en mits [onleesbaar] aantonen, dat hij vijf jaren had aan de kist [geweest], daarop geordon[n]eert dat hij van sijn vader chirurgijn sijnde en bij hem geleerd had behoorlijk attestatie soude ontbieden tot genoegen van de professor, proefmeester B[artholomeus] Vermeij, W[ichard] van Wesink, J[oannes] de Bruijn, Willem Monninkhoff[f]”.⁶⁶ Bij de twee chirurgijns te Amsterdam waar hij in de leer is geweest bleek hij niet officieel ingeschreven, want na enige malen uitstel van zijn examen blijkt op 23 februari 1733: “is gecompareerd Pieter Monkel vragende om te mogen komen zijn proeven, hem is voorgelezen ‘tgeen vader B[artholomeus] Verm[e]y zijnent wegen in augustus hadde genoteerd. Verder ondervraagd op ’t volgende: is geboren Borghout in Münsterland , oud 28 [sic] jaren, zijn

62 Hoewel de strubbelingen over beëindiging van zijn loopbaan zich in 1742 afspelen, ondertekent Monkel pas in 1749 zijn resignatie (“ik ondergetekene bekennen dat ik afsta van het chirurgijns-gild den 22st octob 1749, Pieter Monkel”, op plaats van inschrijving in notulenboek GAA 366/245)

63 GAA 366/216 en 217

64 Notulen chirurgijnsarchief 1727-1737; GAA 366/216 p. 198, p. 204, p. 205, p. 213, p. 291

65 Petrus/Pieter Monkel (Borghout (bij Steinfurt-D) 1702 – Amsterdam 1766)

66 GAA 366/216 p. 198 van 11 aug 1732

vader is chirurgijn geweest en dat hij heeft bijgeleerd is hier voor agt jaar geland. Kwam te wonen bij Bernhard van Engebrink⁶⁷ en een jaar daar bijgewoond zijnde is niet ingeschreven, toen bij Jan Swere⁶⁸ ½ jaar is daar ook niet ingeschreven, heeft van Amsterdam voor 't Groot Reglement ter zee gevaren, heeft geen lesse bijgewoond niettegenstaande hij alhier bij twee differente meesters heeft gewoond. Hem is de proeve berekend tegen f 312 en of keuze gegeven om terug te ontvangen, als zogenaamd barbier f 230 en als voor gedaan van f 15, alles in somma f 245...“⁶⁹ Echter, de overliden belast met de attestatie streken over het hart, want hij had leerjaren gedaan in Münsterland bij zijn vader, die ook chirurgijn was. Mogelijk had hij protectie van boven getuige de notitie in het notulenboek bij zijn afspraak over zijn examendatum: “....Ed. Achtb. Burgemeesters die aan hem sijn attestatie en zeebrief hebben wederom gegeven en geordoneert dat overliden sullen doen dat oirbaar is...”⁷⁰ Bovendien had hij vijf jaren “op de kist” voor de Kamer van Amsterdam gediend. De “kist” staat hier overdrachtelijk voor het varen als zeechirurgijn.⁷¹ Hij blijkt twee keer examen afgelegd te hebben, eenmaal theorie en eenmaal praktijk. En hij blijkt ook in twee stappen betaald te hebben. Eerst heeft hij 230 gulden betaald zijnde het bedrag dat de barbiers verschuldigd zijn. Dit bedrag is in afwachting van zijn eindexamen in “de yesere kist” van het gilde in bewaring gegeven en daarna als voorheffing afgetrokken van zijn eindrekening, dat normaliter 306 gulden bedraagt, maar waarvoor hij uiteindelijk 321 gulden betaalt. In dit bedrag zit vermoedelijk tweemaal het tentamengeld van 15 gulden. We zullen verder niet te lang op alle Monkelaantekeningen ingaan. Één mogelijkheid lijkt me echter, dat deze penning van P. Monkel zijn barbierspenning is, dus voor leden, die slechts toegelaten zijn tot het uitoefenen van het barbiersvak. Ter memorie: in de periode 1728-1730 – ten tijde van een corrupt en frauderend gildebestuur en precies in een voor Monkel relevante periode – heeft het gildebestuur in 38 gevallen tegen grof geld en illegaal het barbierspatent uitgegeven. Mogelijk heeft het gildebestuur dit duur verworven recht voor de verse barbier verzoet met de uitgifte van een oude, van stal gehaalde penning en er het predicaat barbierspenning aan gegeven.⁷² Monkel

67 Bernardus (van) Engbrink chirurgijn ondertrouw 10/7/1716 GAA DBT 552/445, op 12 febr. 1717 “Bernardus Engbring van Kampen heeft sijn meesterproef gedaan.....”, zie GAA/245

68 Jan Swere (ook Sweere en Sweeren) ondertrouw 19/7/1731 en (2de) 15/5/1733 heb ik niet gevonden in het chirurgijnsarchief. Mogelijk een beunhaas.

69 GAA 366/216 p. 275

70 GAA 366/216 p. 204 van 22 augustus 1732

71 De “kist” is de chirurgijnskist, die de zeechirurgijn naar behoren en geïnspecteerd aan boord hoort te hebben.

72 Van Nierop 1938 p. 134 e.v.

zou deze dan gehad hebben vóór hij volwaardig chirurgijn geworden was. Maar aangezien Monkel absoluut nooit geregistreerd is geweest als leerling of knecht is het in ieder geval geen knechts- of leerlingenpenning, althans niet in of vlak voor 1733! Maar het kan natuurlijk in vroegere jaren een andere functie gehad hebben. Pieter Monkel wordt als chirurgijn vermeld in de gedrukte lijst van (actieve) chirurgijns zoals ingebonden voorin het Grootmeesterboek uit 1734. Ook in deze lijst staat hij vermeld als meester chirurgijn met examenjaar 1733.⁷³ Er is van P. Monkel ook nog een reguliere Hortuspenning bekend.⁷⁴ Dit type penning komt later aan de orde. Kortom, er valt niet aan te twifelen dat hij in ieder geval uiteindelijk volwaardig chirurgijn is geworden. Buiten de optie van barbierspenning zou ook nog een optie van zeechirurgijnspenning kunnen. Het ontbreken van een doodshoofd – immers aanwezigheid bij begravenissen voor zeechirurgijns was meestal niet een realistische optie – op de penning ondersteunt een dergelijke hypothese. Deze optie is te meer interessant omdat ook in het VOC-register een zekere Johannis Medenblik en een Albertus Hagelman zeechirurgijn in de dienst van de VOC-kamer Amsterdam blijken te zijn geweest.⁷⁵

JOHANNIS MEDENBLIK EN ALBERTUS HAGELMAN

De *curriculum vitae* (cv) van de Johannis Medenblik van de penning stemt keurig overeen of is ten minste niet strijdig met de reis- en overlijdensgegevens in het VOC-archief: hij is remonstrants, van de stad Hoorn, duikt voor 1706 nog op in de doop-, trouw- en begrafenisboeken van Amsterdam (door de doop van een kind in 1704). Een zekere Johannis Medenblik gaat in 1706 naar zee en overlijdt volgens de VOC-archieven in 1709, maar noch hij noch zijn vrouw en kind laten na 1706 enig spoor achter in het Amsterdams archief. Een soortgelijk verhaal is er voor de Albertus Hagelman van de penning: na zijn examen in 1696 en zijn ondertrouw worden er in hoog tempo kinderen geboren tussen 1702 en 1709 en in een bijna even hoog tempo sterven die ook allemaal in die periode, uitgezonderd één dochter, Maria. Hij woont op veel verschillende adressen en is niet bepaald van eerste stand; zijn vrouw sterft in 1710 op het adres Oudewaal en daarna is hij alleen over samen met zijn 12-jarige dochter. Deze gegevens vallen zeer goed te rijmen met de cv van een zekere Albertus

⁷³ GAA 366/246

⁷⁴ *Institut für Numismatik und Geldgeschichte der Universität Wien, Sammlung Brettauer catalogus Holzmair* 1937 nr. 5199. Dit exemplaar is een “verknijpt” exemplaar van slechts 38 mm doorsnee.

⁷⁵ Nationaal Archief DAS- en reisnummer 2014.5 respectievelijk 2234.3

Hagelman, die volgens de VOC-archieven in 1715 naar zee gaat en in 1716 overlijdt. Als Maria in 1718 trouwt zijn beide ouders “doot”. Van de Hagelman van de penning zijn er verder geen sporen in het GAA ná 1710. Voor zowel Medenblik als Hagelman is het zeer plausibel dat de man van de penning en de zeechirurgijn een en dezelfde persoon zijn. Echter, ook de these dat de besproken penning een zeechirurgijnspenning is kan *ad acta* gelegd worden, want bij de andere drie namen – van Wilick, van Esch en Pelser – horen loopbanen die getuigen van financieel succes en die absoluut geen aanleiding geven zelfs maar te veronderstellen dat ze naar zee gegaan zijn als zeechirurgijn. Maar helemaal te bewijzen valt dat niet. Desalniettemin kan men toch wel aannemen, dat drie van de zes zeker wel gevaren hebben en drie andere van de zes niet. *Ergo*: het is geen zeechirurgijnspenning, zo die al ooit bestaan heeft. Tussentijdse conclusie: de mogelijkheid dat Monkel slechts een beperkte toelating (als barbier) had is hiermee noch bevestigd noch ontzenuwd. De informatie over Monkel laat daarom nog steeds twee opties over de functionaliteit van de penning in 1733 open, namelijk barbiers- of gewone chirurgijnspenning. De optie knechts- of leerlingenpenning (in of vlak voor 1733) is er niet, want Monkel is dat officieel nooit geweest. Wel kan het nog steeds een knechts- of leerlingenpenning rond 1700 zijn geweest.

MAERTENS PELSER

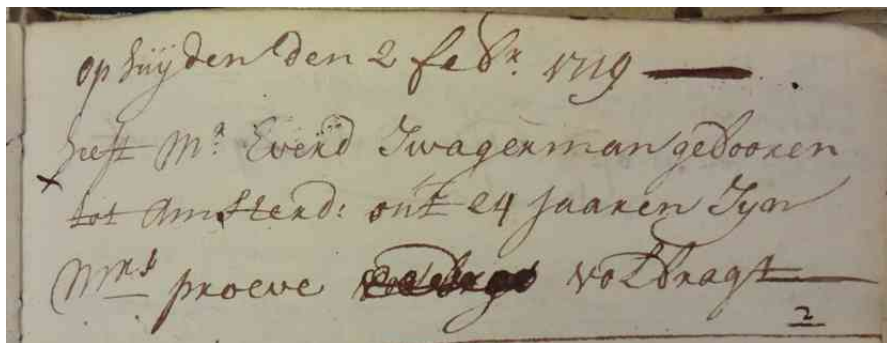
Een verrassende vondst wordt in september 2012 door een Belgische detectoramateur gemeld.⁷⁶

Afb. 8b. Keerzijde van een penning van het Amsterdamse chirurgijns-gilde, de vierde presentiepenning; messing, Ø 34 mm. Dit exemplaar op naam van Mr. Maertens Pelser. Bodemvondst (particuliere collectie)

⁷⁶ <http://detectorvrienden-vlaanderen.be/nforum/viewtopic.php?f=47&t=32912>

De penning (Afb. 8b) draagt de naam Mr. Maertens Pelser. De archivalische gegevens over Pelser laten een normale loopbaan zien. Het enige opmerkelijke is, dat Mr. Maertens[z] Pelser (Amsterdam 1679 - 1713 Amsterdam) bij zijn poorterschap prematuur aangeeft chirurgijn te zijn, hoewel hij dat pas een maand later zou worden.⁷⁷ Op de penning van Pelser staat al de titel Mr., Wittop Koning zegt in een andere context over het gebruik van Mr. op een penning: “De titel Mr. op alle bekende exemplaren wijst er toch reeds op dat de Mr. chirurgijn zelf de bezitter geweest moet zijn.....”⁷⁸ Deze stelling van Wittop Koning volgend zou deze penning géén knechts- of leerlingenpenning kunnen zijn. Dat zou mooi zijn, want het sluit ook de nog steeds openstaande optie van knechts- of leerlingenpenning in de periode rond 1700 uit. Helaas moet ik het niet eens zijn met zijn stelling. Met het ontzenuwen van zijn stelling kan ik meteen wijzen op drie methodologische problemen bij functieonderzoek naar gildepenningen met behulp van de graveringen. Op de eerste plaats is niet altijd vast te stellen of het gegraveerde ook al aanwezig was op de penning ten tijde van zijn primaire functie. Het kan later en zelfs veel later zijn toegevoegd. Op de tweede plaats kunnen zowel de betekenis van woorden als de bewoording van begrippen over de tijd veranderen. Mooie voorbeeld hiervan is de betekenis van Mr. in de notulen- en examenboeken. Eind 17de en begin 18de eeuw worden de aankomende meesters in het notulenboek door enige notulisten al als Mr. betiteld vóórdat ze de meesterproef hebben volbracht. Men gebruikt in die periode ook “Monsr.” als titel. Overigens is de titel *Monsieur* in die tijd van een lagere status dan bijvoorbeeld Heer.

Afb. 8c1. Uit Notulenboek 1719 “.... heeft Mr. Everd Zwagerman ... zijn Mr.-proeve volbracht”

77 GAA Poorterboek 9/341 op 26-02-1700; meesterproef GAA 366-245 A13594000128 op 19-03-1700

78 Wittop Koning (1969/1970: 132)

Afb. 8c2. Uit Notulenboek 1702 "... den 26ste is Monsr. [William] Wessels toegestaan om sijn phlebotomi examen". (phlebotomi = aderlating)

Met andere woorden: men mag niet zo maar een stelling over betekenis van woorden over een langere periode toepassen zonder een zorgvuldige controle of dat ook voor de gehele periode van toepassing is. Op de derde plaats kan een functie van een penning over tijd veranderen. Ik meen daarom dat de titel Mr. op de penning om de drie genoemde methodologische redenen nog niet uitsluit dat het om een knechts- of leerlingenpenning gaat rond 1700.

LEERLINGEN- OF KNECHTSPENNING

Overigens is het wel zeker dát er een penning voor de knechten van de chirurgijns is geweest. Het blijkt uit een aantekening van de overlieden op 14 oktober 1686 dat zij voortaan vier gulden verschuldigd waren "tot verval van de oncosten [van het] intekenen, als [het] geeve van penninghe om vreyelijck te gaen in de Hortus Medicus".⁷⁹ Maar of dit een aparte penning is, blijkt nog niet dwingend uit deze tekst. Theoretisch kan de bedoelde penning identiek zijn aan de kleine Hortuspenning, die voor de knechten van de apothekers en doctores in gebruik waren.⁸⁰ Eén argument, dat onze vierde presentiepenning een knechtspenning is, is het ontbreken van het doodshoofd op de penning: knechten hadden geen aanwezigheidsplicht bij begrafenissen. In een tweede tekst, het hierboven al aangehaalde Extract uit een Privilegiën-drukwerk van het chirurgijngilde, is de knechtspenning zelfs expliciet vermeld.⁸¹ Hoewel het in dit extract niet om presentiepenningen gaat, maar om toegangspenningen

79 Wijnands (1994: 54) onder verwijzing naar GAA PA 366/213 folio 62v (resolutie van 14.10.1686)

80 Wittop Koning (1978: 65/66, [30.04 of 30.05])

81 Privilegien (1736: 112/113, *Extract ut supra* Letter Q Fol. 88 Ao 1685)

voor de *Hortus*, die we later zullen behandelen, is het thema toch hier al relevant. In dit Extract wordt gezegd, dat er een penning met naam is voor een meesterchirurgijn en (een?) voor hun knechten. De chirurgijns kregen op dinsdagmiddag les en de knechten op donderdagochtend. Ik citeer nogmaals “.. en sullen de Mr. Chirurgijns, Mr. Apotheekers, mitsgaader hare knechts, van haar respective Overluyden een penning, daar hare naam op staan, moeten ontfangen, om in 't ingaan te vertoonen; en sal daar mee beginnen met den eersten May....” (CT:1685). Uit deze tekst maak ik op dat er toegangspenningen op naam waren, voor meesters en voor knechten. Of de naam van de knecht er op moet staan is niet dwingend te concluderen. Het kan ook de naam van zijn meester zijn, die op zijn (in dat geval natuurlijk afwijkende) penning staat. Theoretisch kan de penning voor de meester en voor de knecht eenzelfde type penning geweest zijn, maar dat is niet waarschijnlijk. Daarvoor waren statusverschillen te groot. In de gedrukte memorie van toelichting in de marge staat een interessante tekst.⁸² Het beschrijft hoe de kosten verdeeld worden en ook iets over de penningen. Ik citeer hier deze margeaantekeningen uitgebreid omdat de tekst ten dele meerdere interpretaties toelaat. “.. en van yeder Meester die in de Hortus Med. de lessen wilde frequenteeren, vordere zodanige somma als Overluyden [CT: van het chirurgijns-gilde] zoude meenen te behooren. En daarvoor geven een penning, ten dien eynde expres gemaakt, tot een teken dat zodanige Meester het recht van in te gaan verkregen had, welke penning weder gerestitueerd moest werden, als de contributie niet precies betaald wierd....” De margeaantekeningen melden dan dat de bedoelde ongespecificeerde somma plus het opgeld op het examen (20 gulden voor de *Hortus*) wel niet voldoende zal zijn geweest om de jaarlijkse afgesproken bijdrage van het chirurgijns-gilde aan de *Hortus* (groot 250 gulden) op te hoesten. Uit de tekst maak ik op, dat er

- in of rond 1685 een aparte penning is gemaakt;
- de meesters om de lessen te volgen deze aparte penning kregen;
- de penning teruggegeven moest worden als de (gilde?)contributie niet betaald werd.

De margeaantekeningen eindigen met: “..en Gildebroeder geworden zynde, verkrygen zyl. een penning om voor altoos zonder eenige betaling vry in de Hortus Medicus ter lessen te mogen gaan.” Met deze laatste penning is zonder twijfel de toegangspenning bedoeld die we hier later onder de tweede toegangspenning de Dood/zonder rand zullen tegenkomen. Men kan uit deze tekst in combinatie met de extracttekst twee conclusies trekken, namelijk dat:

82 Privilegien (1736: 113)

- 1) a. er een toegangspenning op naam voor knechten was +
b. deze na het examen omgezet werd in deze tweede toegangspenning de Dood/zonder rand +
c. de voordien (in 1685) toegelaten meesters (in 1685) een andere penning op naam kregen, dus dat er drie penningen betrokken waren, waarbij de tweede toegangspenning op het moment van het Extract (begin 1685) nog niet bestond of alleen voor nieuwe meesters bedoeld was óf
- 2) idem, maar nu dat die laatstbedoelde penning identiek was aan de tweede toegangspenning de Dood/zonder rand, dus dat er twee penningen betrokken waren.

Mocht de eerste conclusie juist zijn, opent dit het perspectief dat de vierde presentiepenning – het type met Monkel – in of vlak voor 1685 een uit de nood geboren toegangspenning is, waarvoor men als basis de vereenvoudigde, derde presentiepenning heeft gehad. Deze noodoplossing werd daarna al snel overbodig met de inburgering van de tweede toegangspenning en daarom naderhand voor andere doeleinden, bijvoorbeeld barbierspenningen gebruikt. In ieder geval blijft ook nog de mogelijkheid open, dat hij juist de bedoelde knechts- of leerlingenpenning met naam is.

DATERING

De penning is een verkleinde en vereenvoudigde kopie van de presentiepenning de Dood/doodshoofd zonder rand. Van die laatste is de uitgifte op 1679-1680 gesteld. Of is het juist andersom? Is de derde presentiepenning een verfraaide en iets modernere versie van de hier behandelde penning? De twee compartimenten of cartouches die we zien, zijn niet specifiek van Lutma. De zilversmid Lutma ontwierp in de jaren zeventig van de 17de eeuw cartouches, die weldra gemeengoed werden en waarop door meerdere ontwerpers varianten werden bedacht. De cartouches zelf geven geen echt houvast aan een bepaald jaar, maar wel is het redelijk aan te nemen, dat dit stuk vanwege die cartouches min of meer in dezelfde tijd als de gewone presentiepenning is gemaakt en uitgegeven. Een emissie in de periode 1675-1685, of zelfs specifiek 1679-1680, is dan waarschijnlijk. De suggestie van Wittop Koning dat de verhuizing naar een nieuwe gildekamer in 1690 een indicatie voor de emissiedatum is, ondersteun ik niet.⁸³

83 Wittop Koning (1968/1969: 133)

TUSSENSTAND

Waar zijn we nu met de functie van de vierde presentiepenning? Mogelijk heb ik tot nu toe alleen verwarring gesticht in plaats van duidelijkheid. We kunnen niet met absolute, maar wel met redelijke zekerheid over de functie van de onderhavige penning enige conclusies trekken, die ik hier – voor het lezersgemak – schematisch weergeef:

	rond 1700	rond 1733
– knechts- of leerlingenpenning	kan, maar	nee
– meesterknechtspenning	nee	nee
– zeechirurgijnspenning	nee	kan
– barbierspenning	nee	misschien
– gewone chirurgijnspenning	kan, maar	kan, maar

Wat wel zeker is: de penning is rond 1700 gebruikt en ook nog eens rond 1733. Voor gebruik in de periode vóór 1695 zijn nog geen bewijzen gevonden. Aan de hand van de Monkelpenning toon ik aan dat het geen knechts- of leerlingenpenning is in de periode rond 1733, maar mogelijk een barbiers- of gewone chirurgijnspenning. Het kan nog steeds in een vroegere periode wel een knechts- of leerlingenpenning zijn geweest. Aan de hand van de penningen van de overige vijf namen kunnen we eigenlijk wel uitsluiten dat het rond 1700 om een barbiers- of zeechirurgijnspenning handelt, want nergens blijkt uit de archieven dat alle vijf dat zijn geweest. Aan de hand van de Pelserspenning wordt de optie knechts- of leerlingenpenning rond 1700 wel niet geheel uitgesloten, maar het is minder waarschijnlijk, vandaar de “kan, maar” bij knechts- of leerlingenpenning rond 1700.

Er zijn nog een tweetal kan-maar-situaties in de matrix, namelijk bij een gewone chirurgijnspenning rond 1700 en rond 1733. Maar: waarom zou men een andere penning gebruiken als er al een standaard meesterchirurgijnspenning is?

Het brengt mij op een geheel nieuwe optie, die nog nergens vermeld is, ook niet in vroegere literatuur, althans niet expliciet, en mocht het al in de literatuur impliciet zijn bedoeld, dan is het wel erg goed verstopt. De nieuwe optie is: het is wel een knechts- of leerlingenpenning maar de naam op de penning is niet van de knecht- of leerling zelf, maar van de meesterchirurgijn, waar de leerling of knecht voor werkt. Het zwakke punt in deze these is de er uit resulterende overdraagbaarheid van de penning, over tijd en gelijktijdig, over verschillende leerlingen en/of knechten. Is die overdraagbaarheid een probleem? Dat hangt af van het gebruik ervan. Waarvoor hebben knechten of leerlingen

een penning nodig? Voor het volgen van lessen in de *Hortus* zou de overdraagbaarheid nog geen al te groot bezwaar moeten zijn, maar daarvoor zou er toch wel iets van een verwijzing naar de *Hortus* te vinden moeten zijn op de penning. Die verwijzing is er niet. Voor het recht tot in dienst treden bij een meester? Het zou hiertoe hebben kunnen dienen, maar het gilde wilde toch wel graag naam en toenaam van elke leerling en knecht geregistreerd hebben. Dus voor die functie deugt een overdraagbare penning op naam van de meester niet hard. Blijft over een representatieve functie van de penning ten gunste van de leerling of knecht van een meester. Hiermee zou hij als toonder bijvoorbeeld kunnen legitimeren ten opzichte van derden buiten het gilde en optredend namens de meester, dat hij/toonder een chirurgijnsleerling of -knecht is.

Het een en ander overziend en de bezwaren tegen alle mogelijke opties voor ogen houdend neig ik naar de allerlaatste verklaring van de functie, namelijk een penning bedoeld voor een leerling of knecht, maar de naam op de penning is niet van de leerling of knecht zelf, maar van diens meester en de functie is dan een autorisatie van de meester aan een anonieme leerling of knecht om ten opzichte van derden namens hem op te treden in bepaalde situaties. Het laat in dat geval ook open of het een toegangspenning of een presentiepenning is of dat we er zelfs een andere naam, bijvoorbeeld winkelpenning (voor de leden behorend tot de chirurgijnswinkel van de meesterchirurgijn) of iets dergelijks, voor moeten bedenken. Ik heb op dit moment geen betere verklaring dan die van “winkelpenning”, maar die was ook niet beloofd.

1.5 De vijfde presentiepenning: de Dood/doodshoofd met rand (WK 06.02b)

Deze presentiepenning onderscheidt zich alleen van zijn voorganger door de toevoeging van een rand. Deze penningen werden – zoals aangetoond in Grafiek 1 – vanaf 1739 gebruikt. Waarom men een nieuwe penning met rand uitgegeven heeft is niet met zekerheid te zeggen. Wel kunnen enige argumenten aangedragen worden. Zo kan het oude bestand “op” zijn geweest of waren de mallen niet langer bruikbaar. Ook kan de slijtage van de oude penningen meegespeeld hebben. We zien inderdaad dat de penningen zonder rand doorgaans behoorlijk versleten zijn. De toegevoegde rand maakt de penning niet alleen circa 5 mm groter in diameter, maar door de forse dikte van de rand beschermde het de dieper liggende velden goed. In ieder geval werd de penning veel gebruikt. Overigens kan men een penning met een stevige rand ook representatiever gevonden hebben. Vermoedelijk zullen alle drie de redenen wel een rol gespeeld hebben. Er zijn geen aanwijzingen, dat de functie van de penning – presentiepenning – gewijzigd is.

Afb 9. Penning van het Amsterdamse chirurgijns-gilde, de vijfde presentiepenning, gebruikt ná 1739; messing, Ø 42 - 47 mm. Dirks I.5. Dit exemplaar op naam van L.D. Rauwe (particuliere collectie)

II Toegangspenning (tot de *Hortus*)

Het zal duidelijk zijn, dat de primaire functie van een toegangspenning een *laissez passer* is, of kortweg een entreekaartje. In dit geval tot de *Hortus Botanicus* van Amsterdam. Inderdaad heeft Amsterdam al vroeg – in 1638 – een *Hortus Medicus* gekend, die feitelijk uitgroeit tot een *Hortus Botanicus*.⁸⁴ Deze stadstuin, gevestigd in ‘het Reguliershof’, heeft van 1638 tot 1665 gefloereerd. Na 1665 functioneert de tuin van het Binnengasthuis als *Hortus*. Er is een onderscheid tussen een *Hortus Botanicus* en een *Hortus Medicus*. Ook kan een *Hortus* zich beperken tot een *Hortus Pharmaceuticus*. De Reguliershof was rond 1638-1639 veeleer een *Hortus Pharmaceuticus* en groeide in zijn eerste tien jaren uit tot een *Hortus Medicus* en zelfs een *Hortus Botanicus*. Bij de verhuizing naar (een afgescheiden gedeelte van?) de tuin van het Binnengasthuis concentreert men zich weer op de medicinale planten. Het is dan niet langer een stadstuin en wordt voortaan gefinancierd door het *Collegium Medicum*. De tuin reduceert tot een *Hortus Medicus*. Onverwacht komt bij een stadsuitbreiding in 1682 een terrein vrij in de Plantage. Dit wordt door een krachtadig stadsbestuur aangegrepen om de – nu nog bestaande – *Hortus Botanicus* aan te leggen. In 1684 gaat deze tuin open en wordt voor onderwijs en examens benut voor de (aankomende) doctoren, apothekers en – zoals zal blijken – ook voor chirurgijns. Burgemeester Huydecoper noemt de *Hortus* “een groot gerief voor de doctoren en apothecars, ende een cieraat voor de

⁸⁴ Wijnands (1994: 1) en Van Seters (1954)

stad.“ Op de nieuwe toegangspoort staat vanaf het begin *Hortus Medicus*, maar we kennen hem nu beter als de *Hortus Botanicus*.⁸⁵

De bestuurlijke top van Amsterdam mocht gratis in de tuin, maar alle anderen moesten vier stuivers betalen.⁸⁶ De artsen waren verplicht een jaarabonnement te nemen (vijf gulden), de apothekers moesten, buiten hun 30 stuivers 's jaars, aan het Collegium ook nog vier gulden 10 stuivers per jaar voor het tuinonderhoud bijdragen en de apothekersknechten vier gulden.⁸⁷ Daarvoor kregen ze een toegangsbewijs in de vorm van een koperen penning met hun naam er in gegraveerd, die ze aan de *hortulanus* moesten tonen.⁸⁸ Deze (eerste) toegangspenning kennen we. Hij is 38 mm. in diameter met aan de voorzijde een hand uit de wolken met het embleem van het *Collegium Medicum* en aan de keerzijde het stadswapen tussen hoornen van overvloed en met boven een cartouche voor de naam.⁸⁹

Voor alle duidelijkheid: de bedoelde 38 mm-penning is niet dezelfde als de toegangspenning tot de *Hortus* van 51 mm met op de voorzijde Aesculapius met de slangstaf in de hand.⁹⁰ Deze laatste dateert van 1696 en is de jongere toegangspenning van het *Collegium Medicum*, die tot in het begin van de negentiende eeuw in gebruik zou blijven voor doctores en apothekers, niet voor chirurgijns.

Hoe zat dit met de chirurgijns? Hoewel zij geen medicijnen bereidden vond het stadsbestuur het toch beter als ook zij zich bekwaamden in de kruidkunde. Enige kennis van kruiden en planten was voor chirurgijns noodzakelijk daar zij zalven en klysma's toepasten, die voor een deel uit plantaardige grondstoffen waren bereid.⁹¹ Na moeizame onderhandelingen werd in de loop van 1684 een akkoord gesloten met het chirurgijns-gilde, dat zich ook wel deftig *Collegium Chirurgicum* noemde. Het gilde betaalde aan de *Hortus* 250 gulden per jaar en kon daarvoor naar eigen goeddunken zijn leden in laten meebetalen.⁹² Het chirurgijns-gilde zou daartoe een penning aan de chirurgijns verstrekken voor doorlopende toegang. Voor de chirurgijns-knechten – ook wel “jonge meesters” genaamd – was echter nog niets geregeld. In 1685 kwam ook voor hen een regeling, die ongeveer neerkwam op die van de apothekersknechten. Zij

85 Wijnands (1994: 31)

86 Wijnands (1994: 48)

87 Maar zij hadden beperkte rechten

88 Een *hortulanus* is belast met het technisch beheer van een hortus

89 Wittop Koning (1978) als Amsterdam 30.01

90 Wittop Koning (1978) Amsterdam WK 30.03 p. 65

91 Vriendelijke informatie H. Houtzager

92 Privilegien (1736: 113)

betaalden vier gulden per jaar aan het chirurgijns-gilde en kregen daarvoor ook een toegangspenning.⁹³

Het akkoord van 1684 van het chirurgijns-gilde leidt tot de logische conclusie, dat de toegangspenningen voor de chirurgijns eigendom bleven van het gilde en dat een chirurgijn bij het stoppen van zijn jaarlijkse betaling aan het gilde zijn penning diende terug te geven.⁹⁴ Het is dus maar de vraag of er überhaupt – ondanks de aanwezigheid van een cartouche – in 1684 een naam op hun penning moest staan. En zo er een naam op stond, werd die zeker bij teruggave aan het gilde weer weggeslepen. Pas per keur van 1685 wordt – opmerkelijk – de verplichting ingevoerd voor chirurgijns om hun naam op de penning te zetten.⁹⁵ Moeten we daaruit concluderen, dat het voordien geen *usage* was en de in gebruik zijnde penningen een onpersoonlijke passe-partout waren, dus zonder naam, die tussen chirurgijns konden worden doorgegeven?

Het laat verschillende opties open voor de periode 1684-1685. Zo zou een chirurgijn per toegang een blanco penning gehuurd kunnen hebben. Misschien zijn er ook “jaarkaarten” genomen, waarvoor een penning op naam werd uitgegeven door het gilde, zodat beiden gelijktijdig in gebruik zouden kunnen zijn. Ook andere oplossingen zijn mogelijk. In ieder geval is de *hortulanus* er niet tevreden mee geweest getuige de nieuwe overeenkomst in 1685.

II.1 De eerste toegangspenning, met omschrift *Coll M Chirurgi* (WK 06.05)

Ik heb geen idee wat de bedoeling van de penning van Afb. 10 is geweest. Bovenstaande inleiding over de *Hortus* helpt de lezer mogelijk hierover mee te denken. De penning van Afbeelding 10 is uiteraard een toegangspenning voor de Amsterdamse *Hortus* uitgegeven door het chirurgijns-gilde. Er staat expliciet op een zijde vermeld *Hortus Medicus* en het jaar 1684. Maar dan?

Hij heeft bijna dezelfde voorzijde als de tweede, hierna te behandelen toegangspenning voor chirurgijns en is iets kleiner, namelijk 35 mm. in diameter. Hij is iets zorgvuldiger uitgewerkt en heeft op de voorzijde nog het omschrift *COLL M CHIRURGI*. De keerzijde is identiek aan de tweede toegangspenning voor chirurgijns, namelijk een vaas met bloemen tussen 16 en 84 en het omschrift *Hortus Medicus*. Er is ook ruimte voor een naam.

93 Wijnands (1994: 48-49)

94 GAA PA 366/213 folio 34v-35 en Wijnands 1994 noot 60 p. 276

95 Keur 31.3.1685: “de mr. Chirurgijns, mr. Apothekers mitsgaders hare knechts van haar respectieve overluyden een penning, daar hare naam op staan, moeten ontfangen, om in’t ingaan te vertoonen”

Afb. 10. Penning van het Amsterdamse chirurgijngilde, vermoedelijk hun eerste toegangspenning voor de *Hortus*; messing, Ø 34-35 mm. Dit exemplaar op naam van David van Oostrum (Fries Museum, inv. nr. N13469)

Er zijn mij vijf exemplaren bekend, waarvan één in zilver met naam, één in messing met naam en drie messing blanco exemplaren.⁹⁶ De namen brengen ons iets verder. Op het zilveren exemplaar staat Johan Andreas Koenerding (1678-1735). Hij wordt in 1700 chirurgijn en stamt uit een bekende chirurgijnsfamilie.⁹⁷ De tweede naam, David van Oostrum, is duidelijk op een overgeslepen naam aangebracht. Dus gaat het hier om een hergebruikt exemplaar. David van Oostrum wordt in 1704 chirurgijn.⁹⁸ Eerder hebben we bij de vierde presentiepenning de optie besproken en weerlegd dat die penning een meesterknechtspenning zou kunnen zijn voor knechten, die tot maximaal twee jaar als vervanger bij een chirurgijns weduwe mogen optreden. David van Oostrum blijkt ook een meesterknechtsexamen gedaan te hebben, twee jaar vóór hij zijn grote examen aflegt: „Anno 1702 den 6 october 1702 Steef David van Ostrum van Utrecht zijn meesterknechtsproef gedaan volgens keure van 4 july 1659 en gilde sijn gerechtigheid voldaan en zal woonen bij de Weduwe van Mr. Frederigh Langenhove voor de tijd van twee jaaren, hiervan

96 Zilveren exemplaar op naam van Joh. And. Koenerding en met randschrift „*Adriani Filius Collegie, Meester van 1701 tot 1704*” in de collectie Brettauer Wenen catalogus Holzmaier 1937 nr. 5202; messing exemplaar op naam van David van Oostrum in de collectie Fries Museum inv. nr. N13469 en verder drie messing blanco exemplaren

97 GAA PA 366/245 fol .78 Mr. Jan Konerding van Swammerdam doet examen op 22 wijnmaant (= oktober) 1653 met professor Johan Deijman als proefmeester, verder Jacob Blok etc.). Jan was een broer van de opa van Johan Andreas. In de marge van het examenregister is geschreven *obiit 1705*. Adrianus Koenerding (1651-1710), de vader van Johan Andreas, was overman van 1701-1704

98 GAA PA 366/245 folio “den 6 junij 1704 David van Oostrum van Uytregt out 28 jaer heeft sijn mr. proef gedaen sijn burgercedul vertoont en het gilde sijn gerechtigijt voldaan als prolector proefmeester en overmannen als van tevooren”. Zie verder o.a. Poorterboek GAA 10/133 29 mej 1704 (als *Oosterom*) en DBT 537/63 28 april 1704

is hem diploma verleent....⁹⁹ Toch wil ik aan dit meesterknechtsexamen ten aanzien van de functie van de hier besproken penning geen conclusies verbinden, want de penning is duidelijk een Hortuspenning en uit niets blijkt dat er een speciale status voor meesterknechten is bij het bezoek aan de *Hortus*. Het enige wat tot nu toe vaststaat, is dat de penning al geruime tijd voor 1704 gebruikt moet zijn en in 1704 nog in gebruik is. Het woord geruime is hier waarschijnlijk op zijn plaats, omdat het eerdere gebruik zich redelijkerwijs maar niet per se over enige jaren zal hebben uitgestrekt. Gezien het bovenstaande zijn er twee hypothesen opgesteld over de functie en de reden en de datum van emissie van de penning met omschrift COLL M CHIRURGI.

- 1) Mogelijk is er vóór de alom bekende toegangspenning met HORTUS (*de Dood/Hortus*) een andere toegangspenning voor chirurgijns geweest. De penning met COLL M CHIRURGI zou dan deze allereerste toegangspenning voor de chirurgijns zijn, ondanks de cartouche eventueel nog anoniem. De penning, die duidelijk uit de “stal van Nachtegael” komt is vervolgens in 1685 vervangen door het betere en grotere ontwerp (de penning van Afb. 11) waarvoor men dan al een mal voor de voorzijde heeft. De penning lijkt in ieder geval een ontwerp van (Clemens) Aernout (Arendsz.) Nachtegael, die van 1673 tot 1677 in de leer was bij Romeijn de Hooghe, en pas rond 1680 als zelfstandig graveur werkte. De keerzijde van deze laatste penning is een uitvergroting van de componenten van de penning met COLL M CHIRURGI. Alleen de bloemenvaas is niet uitvergroot. Als men goed nameet bemerkt men, dat de bloemenvaas op de keerzijde van elk van de beide penningen exact even groot is, ondanks het verschil in formaat en verschillen in grootte tussen de andere elementen op de keerzijde. Het lijkt mij een additionele aanwijzing, dat de penning een voorloper is van de penning van Afb. 11. Deze hypothese heeft als voordeel, dat de eerste toegangspenning van de chirurgijns niet groter is dan die van het *Collegium Medicum*. Het lijkt mij moeilijk voorstelbaar dat de chirurgijns het lef hadden om initieel een meer prestigieuze, grotere toegangspenning dan die van het *Collegium Medicum* te laten maken.¹⁰⁰
- 2) Mogelijk slaat het omschrift COLL M CHIRURGI op collegiemeester (*collegium magister*) van het chirurgijns-gilde waarbij deze penning voor het klasje van de magister in de *Hortus* bedoeld is. De keur van 31 maart 1685 stelde met betrekking tot het onderwijs in de *Hortus*, dat er dinsdags (in het zomerseizoen) van 2 tot 3 uur les werd gegeven door de professor *anatomiae*

⁹⁹ GAA 366/250 A 11165000047

¹⁰⁰ Deze penning komt voor met diameters tussen 35 en 38 mm.

en *botanices* voor meester-apothekers en meester-chirurgijns en donderdags van 11 tot 12 uur voor de apothekers- en chirurgijnsknechten. Voor de knechten was deelname verplicht, waarbij voor apothekersknechten een bepaald kennisniveau bij het apothekersexamen vereist werd. De chirurgijnsknechten moesten alleen gedurende “een jaar ter lesse te komen, aleer de selve tot haar proef sullen werden geadmitteert”.¹⁰¹ De hypothese dat de penning voor de collegemeester bedoeld is komt mij minder waarschijnlijk voor.

Vooralsnog vermoed ik, dat men later – in ieder geval begin achttiende eeuw – de overvloedige penningen eventueel alsnog voor het lesklasje heeft gebruikt en een zilveren exemplaar aan de collegemeester heeft geschonken.

Ik concludeer uit de keur van maart 1685, dat er ongenoegen geweest is tussen de *hortulanus* met het *Collegium Medicum* aan de ene zijde en het chirurgijns-gilde aan de andere zijde over de toegangspenningen en het gebruik ervan door de chirurgijns, wat dan geleid zou hebben tot een nieuwe penning voor de chirurgijns, op naam en niet langer eigendom van het gilde. Nu deze nieuwe penning privé-eigendom wordt lijkt ook de absentie van de tekst COLL M CHIRURGI erop een logisch gevolg.

Laat ons even terugbladeren naar wat ik bij Afb. 8a en 8b geconcludeerd heb uit een extract uit 1685.¹⁰² Een van de mogelijke conclusies was dat er in 1685 drie verschillende Hortustoegangspenningen voor chirurgijns en hun knechten waren. Ik herhaal om het geheugen op te frissen:

- 1) Dat er een toegangspenning op naam voor knechten was + dat deze na het examen omgezet werd in deze tweede toegangspenning de Dood/zonder rand + dat de voordien (in 1685) toegelaten meesters (in 1685) een andere penning op naam kregen, dus dat er drie penningen betrokken waren, waarbij de tweede toegangspenning op het moment van het Extract (begin 1685) nog niet bestond of alleen voor nieuwe meesters bedoeld was of
- 2) Idem maar nu dat die laatstbedoelde penning identiek was aan de tweede toegangspenning de Dood/zonder rand.

In beide versies komt een toegangspenning op naam voor knechten voor en deze kan zeer wel de penning van Afbeelding 10 zijn. Deze conclusie strookt volledig met de conclusie hierboven. Zolang we niet zeker weten wat de functie van de penning van Afb. 8a en 8b is, zijn er helaas te veel mogelijkheden voor een verklaring van penning van Afb. 10 en omgekeerd. Hier ligt een interessante mogelijkheid voor verder onderzoek.

¹⁰¹ Wijnands (1994: 55), citaat

¹⁰² Privilegien (1736: 112/113)

II.2 De tweede toegangspenning: de Dood/Hortus zonder rand (WK 06.06a)

Deze penning is een toegangspenning tot de *Hortus* voor chirurgijns. Aan de voorzijde zien we wederom de Dood met de zeis en aan de keerzijde een bloemenvaas met het wapen van Amsterdam, tussen 1684 en het omschrift HORTUS MEDICUS.

Afb. 11 Penning van het Amsterdamse chirurgijns Gilde, vermoedelijk hun tweede toegangspenning voor de *Hortus*; messing, Ø 38-42 mm. Dirks I.8. Dit exemplaar op naam van I.N. (particuliere collectie)

Zoals uiteengezet is deze penning waarschijnlijk ontworpen na de opstart in 1684 van de *Hortus* en als gevolg van wat onenigheden in 1685 tussen de *hortulanus* en het *Collegium Medicum* enerzijds en het chirurgijns Gilde anderzijds. Dan zou deze – nu grotere – penning speciaal ontworpen zijn om tot een beter leesbare cartouche te komen en om duidelijk als entreebewijs voor de *Hortus* herkenbaar te zijn. Men heeft daartoe de penning met omschrift COLL M CHIRURGI als uitgangspunt genomen en hem op het formaat van de presentiepenning gebracht. Verder, omdat de penning nu eigendom wordt van de chirurgijn, is het omschrift COLL M CHIRURGI komen te vervallen. Deze penning komt voor mét en zonder rand, de tweede toegangspenning is de penning zónder rand. Ze zijn gebruikt vanaf of kort na de opening van de *Hortus* en tot 1739. Dat de penningen zonder rand allemaal van vóór 1739 zijn heeft een analyse van de combinatie diameter en examenjaar van de betreffende naam aangetoond. Voor deze analyse zie eerdere voetnoot bij de derde presentiepenning Dood/doodshoofd. Voor de tweede en derde toegangspenning heeft een identiek onderzoek naar 38 exemplaren waarvan én examenjaar én diameter bekend zijn tot hetzelfde resultaat geleid, namelijk een volledige samenhang tussen de penning zonder rand en examen vóór 1739 en idem penning met rand en examendata ná 1739. Ook deze penning wordt algemeen gezien als een ontwerp van Nachtegael.

Er bestaan zelfs zeer kleine exemplaren van 38 mm van de tweede toegangspenning, waarvan ook nog de binnenrand is afgeknipt. Er zijn ongeveer negen afgeknipte messing exemplaren bekend. Ze komen onder andere voor in de collecties Brettauer te Wenen en *Staatliche Museen zu Berlin – Münzkabinett*. Het 38 mm exemplaar in de collectie van het Amsterdam Museum – met Dirck Smit Mr. chirurgijn – zou ik hier niet toe rekenen, daar de rand niet afgeknipt is: hij is veeleer afgesleten. Dirck Smit(d)t was chirurgijn van 1724 tot 1729. Ook is er een loden penning van 31 mm. beschreven in “Amstelodamum 1918” op naam van Adriaan van den Oever. Voor zover ik kon nagaan zijn uit de gegevens over Adriaan van den Oever – “geboortig uit Gorkum, deed 24 Juni 1706 alhier zijn meesterproef als chirurgijn en werd in juli 1706 als Amsterdams poorter erkend, wegens zijn huwelijk met een poortersdochter, Judith Micker, dochter van de chirurgijn Gerrit Micker” – geen speciale conclusies te verbinden ten aanzien van de penning. Dit zeer kleine formaat presentiepenning komen we niet tegen bij de soortgelijke toegangspenning voor de *Hortus* (zie Grafiek 1), maar wel is hij qua diameter gelijk aan de eerste Hortustoegangspenning van het *Collegium Medicum*! De verknipte penningen hadden ongetwijfeld dezelfde functie als hun niet-verknipte soortgenoten, maar waren mogelijk voor een andere doelgroep, bijvoorbeeld voor leerknechts of – minder waarschijnlijk – leerlingen of chirurgijns met enkel het barbierspatent bestemd.

Op de meeste penningen staat een naam. Tachtig procent van het huidige corpus presentiepenningen van dit type – zowel bij de emissie zonder en met rand – is te naam gesteld. Bij de equivalente begrafenispemning, wederom zowel bij de emissie zonder en met rand, is zeventig procent van de penningen te naam gesteld. Pas in de loop van de achttiende eeuw – voor het eerst in 1709 – wordt soms ook een jaartal aan de naam toegevoegd. Er kunnen verschillende redenen zijn waarom een penning nog – of weer – blanco is en geen naam draagt. Overigens is de omvang van het corpus blanco exemplaren moeilijk exact te bepalen, omdat identificatie van individuele penningen lastig is voor zover de penningen niet in getraceerde collecties zitten, maar alleen uit marktgegevens blijken. Als de naam afgeslepen is, wie heeft dat gedaan en waarom? Is de penning teruggedaan naar het gilde en paraat gemaakt voor een volgende gebruiker, maar daarna om een of andere reden niet meer uitgegeven, bijvoorbeeld omdat het in 1798 einde verhaal was? Bleef de penning in de familie maar waarom dan afslijpen? Uit gêne bij verkoop? Waren er blanco exemplaren in omloop als onpersoonlijke penning? Dat zou voor de presentiepenning toch niet mogen opgaan tenzij de penning voor frauduleus gebruik op de zwarte markt zou circuleren? We laten deze vragen – en soortgelijke vragen voor de toegangs- en presentiepenningen – hier open bij gebrek aan bewijs.

Daar waar een jaartal aan de naam is toegevoegd is dit altijd het jaar van examen. Hieruit blijkt, dat de penning ook pas verkregen werd door meester-chirurgijns. Dit in tegenstelling tot de Hortuspenning voor artsen en apothekers, waar de groene student al bij de start van zijn studie een penning moest kopen.

Het is niet onlogisch, dat de toegangspenning het vaak zonder datering moest stellen, daar – zeker in het begin – de penning een persoonlijke passe-partout was zonder begin- of einddatum. Bij de op naam gestelde penningen – ongeacht het type – komt de toevoeging Mr. regelmatig voor. In de loop van de achttiende eeuw gaat men zowel op de presentiepenning (vanaf 1741) als op de toegangspenning (vanaf 1756) soms Chirurgijn of Mr. Chirurgijn aan de naam toevoegen. In het midden van die eeuw wordt zelfs tweemaal aan de toegangspenning niet alleen een jaartal maar ook een datum toegevoegd. Een wel zeer opmerkelijke toevoeging vinden we op een exemplaar van 1774 – nu in het bezit van het Rijksmuseum – met de tekst: “G. Gerritszen 111de Mr. chirurgijn.” Het is aannemelijk dat met “111de” de graad van derde chirurgijn aan boord van een schip, dus een status als zeechirurgijn, bedoeld is.¹⁰³ Aangezien een dergelijke tekst mij slechts eenmalig bekend is, is het gevaarlijk hier veel conclusies aan te bevinden. De reden van al deze toevoegingen is niet duidelijk hoewel daarover wel gespeculeerd kan worden. Het kunnen bijvoorbeeld prestige overwegingen zijn of administratieve redenen ter onderscheiding van andere gerechtigden met een soortgelijke penning.

II.3 De derde toegangspenning: de Dood/Hortus met rand (WK 06.06b)

Rond 1739 werd tegelijk met de derde presentiepenning ook de tweede toegangspenning voor de *Hortus* vervangen door een exemplaar met rand. Dezelfde overwegingen voor de vervanging zullen een rol gespeeld hebben. De functie van de penning zal ongewijzigd blijven.

Deze penning is door het chirurgijns-gilde uitgegeven tot 28 februari 1798. Hierna werden toegangsrechten voortgezet onder auspiciën van een nieuw college van geneeskundig toezicht in Amsterdam. Onder dit toezicht waren toegangspenningen nog gangbaar tot 1807. Toen kwam er een nieuw Reglement van Geneeskundige Politie voor de Stad en Jurisdicte van Amsterdam die bepaalde dat voor de artsen, apothekers en chirurgijns “de kosten voor het bewijs van vrijen toegang tot den Hortus Medicus” voortaan verwerkt zouden zijn in het admissiegeld.¹⁰⁴ Penningen van ná 1807 zijn een anachronisme. Niet

¹⁰³ Collectie Rijksmuseum *inv. nr.* NG-VG-7-40

¹⁰⁴ Ik citeer hier Wijnands (1994: 55)

Afb. 12. Penning van het Amsterdamse chirurgijngilde, vermoedelijk hun derde toegangspenning voor de Hortus; messing, Ø 42- 46 mm. Dirks I.6. Dit exemplaar op naam van J. Dirkson Mr. Chirurgijn (collectie Verschoor)

alleen de derde toegangspenning (ná 1807) is dat, ook de vijfde presentiepenning (en dan ná 1798). Er bestaan nog drie goed gedocumenteerde anachronistische toegangspenningen.¹⁰⁵ Naar de reden waarom W. Mensert, B.E. Asser en B. Asscher nog dergelijke penningen voor toegang tot de *Hortus* hebben gekregen, terwijl de noodzaak hiertoe niet meer bestond, kan slechts gegist worden.

III Baardragerspenning

III.1 *De baardragerspenning Vesalius-klein met de lijkbaar (WK 06.04)*

Bij vele gilden binnen en buiten Amsterdam bestond een plicht tot bijwonen van de begrafenis van een medelid of diens familieleden. Ook waren er in een aantal gevallen reglementen over de draagplicht van de lijkbaar. Draagplichten konden onder andere door het uitreiken van aparte baardragerspenningen gecommuniceerd worden. Middelburg kent vrij veel van dergelijke, vaak fraaie penningen. We kennen van deze stad zeven baardragerspenningen voor zes verschillende gilden, alle uit de periode 1617 tot 1648. Men moet ze niet verwisselen met presentiepenningen bij begrafeningen en – uiteraard – ook niet

¹⁰⁵ 1808 (op naam van W. Mensert, type toegangspenning *de Dood/Hortus* met rand collectie Amsterdams Museum inv. nr. PB 88), 1809 (o.n.v. B. E. Asser, zelfde type collectie Brettauer, Wenen *catalogus Holzmair 1937* nr. 5198) en 1815 (o.n.v. “B. Asscher/Obstetricator/28 julij 1815”, particuliere collectie).

Afb. 13. Penning van het Amsterdamse chirurgijngilde, baardragerspenning, met een lijkbaar op de keerzijde; messing, Ø 29 mm. (particuliere collectie)

met draagpenningen. Presentiepenningen zijn voor de aanwezigheidsplicht van de leden bij begrafenissen, baardragerspenningen voor de draagplicht van de lijkbaar. Zo had het chirurgijngilde van Amsterdam een speciale penning voor de dragers (Afb. 13).

Het huidige corpus bedraagt twee stuks. Het chirurgijngilde heeft oorspronkelijk een groter aantal baardragerspenningen gehad. Overgewicht was toen zeldzamer, maar desalniettemin waren twee dragers per lijkbaar meestal niet genoeg. Als vuistregel geldt dat in de zestiende eeuw eerder vier tot zes dragers per lijkbaar gebruikelijk was en dit aantal in de achttiende eeuw opliep tot wel veertien dragers.¹⁰⁶ Het chirurgijngilde had gebruikelijk veertien dragers, zijnde de laatst ingetreden leden.¹⁰⁷ Deze penning zal gelijktijdig met of kort na de eerste ter naam gestelde penning zijn uitgegeven, dus ook in de periode 1630-1657. Het jaar 1636 komt bijzonder in aanmerking voor een eerste emissie, daar in dat jaar een ampliatio, bestaande uit vijf artikelen over het baardragen, is uitgevaardigd.¹⁰⁸ De ampliatio is natuurlijk een uitgelezen gelegenheid geweest voor een penningemissie. Artikel twee zegt: “Welcke dragers bij de overluijden gekoren sullen werden uijt de andere gildebroeders die omtrent den overledenen op de kaerte staan tot discretie van de overluijden.” Het is aannemelijk dat deze penning en de tweede presentiepenning ongeveer gelijktijdig zijn uitgegeven gezien hun identieke voorzijde. De penning is over een zeer lange periode gebruikt, misschien zelfs tot het eind van de achttiende eeuw. Een indicatie voor een lange gebruikperiode is het hoge aantal bewaard gebleven penningen, namelijk twee. Om twee als hoog te betitelen klinkt paradoxaal, maar het is hoog als men het oorspronkelijke aantal van pakweg veertien stuks

106 Vriendelijke mededeling P. Lourens, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG)

107 Bos (1998: 67). Vóór 1736 bestonden de veertien dragers uit de zeven gildebroeders die boven en onder de overledene op de naamlijst stonden. GAA 366, 231 (1736).

108 GAA 366/232 d.d. 30 oktober 1636.

beziat, zeker voor een klein penninkje met een intensief gebruik. Mogelijk zijn er in de zeventiende en achttiende eeuw meerdere exemplaren bijgemaakt. Bijmaken zal niet moeilijk geweest zijn: men kon de naam afslijpen van een nog voorhanden zijnde presentiepenning van het type Vesalius-klein, een lijkaar graveren en het verlies was alweer gecompenseerd.

IV Draagpenning

IV.1 De draagpenning Vesalius-groot met oog (WK 06.01)

Afb. 14. Penning van het Amsterdamse chirurgijngilde, omgebouwd tot draagpenning; messing, Ø 40 mm zonder oog (particuliere collectie)

De belangrijkste functie van een draagpenning is het zichtbaar en publiek dragen van de penning (op kleding). Zoals zojuist uiteengezet zijn er van de oudste penning van het chirurgijngilde twee stuks bekend. Het exemplaar zonder nummer en met een oog (Afb. 14) lijkt mij door en voor het gilde speciaal achtergehouden en aangemaakt, bijvoorbeeld als draagpenning voor de knaap (gildeknecht), ten tijde van de overgang naar een nieuwe penning. Uiteraard is dit een speculatieve bewering. Alle andere exemplaren zullen dan ingeleverd zijn bij de bronsgieter voor de aanmaak van de nieuwe penning.¹⁰⁹ Om een of andere reden is de penning met nr. 28 (Afb. 4) een dergelijk einde bespaard. Naar mijn mening is dit de enige draagpenning van het Amsterdamse chirurgijngilde. Hoewel minstens elf van de overige, al eerder

¹⁰⁹ De penning Vesalius-groot weegt circa 31 gram, de nieuwe penning Vesalius-klein tussen 9 en 17 gram.

vermelde 243 penningen een vakkundige doorboring of soms een gat hebben, bijvoorbeeld om de penning aan een touwtje of lint te dragen en men hem aldus een draagpenning zou kunnen noemen, is daarmee zijn primaire functie nog geen draagpenning geworden.

V Vereringspenning

Het is niet eenvoudig een vereringspenning goed te definiëren en ik zal dit onderwerp alleen in het kort aanstippen. Een vereringspenning is bedoeld om iemand om uiteenlopende redenen te eren. Het kan om een verdienste (voor het gilde) gaan, maar dat is niet dwingend. Met Penning van Verdienste zou een vereringspenning te nauw gedefinieerd zijn. Men hoeft niet per se een verdienste gehad te hebben voor het verkrijgen van een dergelijke penning. Deze opmerking is niet maatschappijkritisch bedoeld: vereringspenningen werden ook geschonken omwille van een maatschappelijke positie. De vereerde is vaak deken, overdeken of persoon met equivalente titulatuur, maar soms gaven gilden ook penningen aan niet-gildebestuurders. De penningen van Bolsward, bedoeld voor een burgemeester, zijn hiervan een voorbeeld. Dit laatste voorbeeld laat zien, dat het niet eenvoudig is om vereringspenningen nauwkeurig te definiëren. Deze burgemeesterspenningen zouden vandaag de dag eerder steekpenningen genoemd worden. De vereerde is meestal een aan- of aftredende bestuurder. Prijs- en beloningspenningen – hoewel mij niet bekend van gilden – vallen buiten de definitie. De vereringspenningen zijn bij gilden in de praktijk van zilver, maar omgekeerd geldt niet dat een zilveren gildepennig een vereringspenning is. Een opschrift op de penning moet de verering duidelijk maken. De bij Wittop Koning genoemde categorie overmanspenningen dekt niet helemaal de lading, maar komt in de buurt.¹¹⁰ Niet elke vereringspenning is een overmanspenning. Daarentegen is een overmanspenning wel een vereringspenning, zelfs indien je ook de penningen meerekent, die de genomineerde zichzelf als overman schenkt. Wat dit laatste betreft: het is niet altijd duidelijk wie initiatief neemt voor een vereringspenning noch wie hem betaalt. Dat kan het gilde zijn, maar ook collega's binnen het gilde *à titre personnel* of zelfs de vereerde zelf of diens familie.

¹¹⁰ Wittop Koning (1978: 8). Hij maakt in dit verband ook enige interessante opmerkingen, onder andere dat de betalingen ervoor niet in de rekeningen van de gilden voorkomen.

V.1 *De zeventiende en achttiende eeuwse zilveren penningen van de Amsterdamse chirurgijns*

Van zowel de reguliere presentiepenningen als de toegangspenningen heeft het chirurgijns-gilde vanaf 1679 tot eind achttiende eeuw vereringspenningen laten maken. De oudst bekende vereringspenning van de chirurgijns is het al beschreven exemplaar van Isaac Hartman.¹¹¹ Deze penning – en ook de volgende – is naar ontwerp van de presentiepenning de Dood/doodshoofd zonder rand. Het chirurgijns-gilde heeft vervolgens de dekens van het gilde telkenjare tussen 1680 en 1702 vereerd met de tweede zilveren vereringspenning, door er een wisselpenning op na te houden waarop telkens de naam van de nieuwe deken werd gegraveerd.¹¹² In 1702 heeft Johan Wunsch, overman en proefmeester, bedoeld of onbedoeld, zijn wisselpenning behouden.¹¹³ Johan Andreas Koenderding heeft in 1704 een zilveren vereringspenning in ontvangst mogen nemen (of zichzelf geschonken).¹¹⁴ Deze penning is van het type met omschrift COLL M CHIRURGI.

Er is een aantal vereringspenningen op basis van de toegangspenning de Dood/Hortus zonder rand in zilver gemaakt. De exemplaren voor Huydecoper en Ruysch hebben ongetwijfeld een vroege datering.¹¹⁵ Huydecoper was een van de oprichters van de *Hortus* in 1684. Het is niet onwaarschijnlijk dat hij bij zijn aftreden als commissaris in 1693 van zijn opvolger (en zoon) deze penning gekregen heeft. Ruysch was in 1685 al als hoogleraar verbonden aan de *Hortus*. Hij is oud geworden en kan zijn penning tussen 1685 en 1731 gekregen hebben. De twee laatste bekende zilveren vereringspenningen van de chirurgijns op basis van de penning de Dood/Hortus zijn die van Hans Hartman, gedateerd 1724, en van Andreas Bonn, gedateerd 1771.¹¹⁶

111 In collectie Geldmuseum, *inv. nr.* GP 0010.

112 De benaming *wisselpenning* is hier bedoeld in de zin van een wisselprijs bekend uit onder andere de sportwereld. De penning bleef het eigendom van het gilde.

113 In collectie Amsterdams Museum, *inv. nr.* PA 16

114 In collectie Brettauer Wenen *catalogus Holzmair 1937* nr. 5202

115 Het exemplaar van Huydecoper is nu in een particuliere collectie en is tweemaal met de pentagram van R. Arondeaux (werkzaam 1678-1702; Citroen 1173) in de kant getekend, wat betekent dat de penning niet later dan 1702 dateert. De verblijfplaats van het exemplaar van Ruysch is onbekend (voor het laatst gesignaleerd in *catalogus tegen vaste prijzen Schulman 54* (november 1911) nr. 3308).

116 In respectievelijk collectie Amsterdam Museum, *inv. nr.* PA 13 en Rijksmuseum, *inv. nr.* NG-VG-7-697-a.

V.2 *De achttiende eeuwse zilveren plaquettepenningen*

Het chirurgijns-gilde heeft ook enkele vereringspenningen uitgegeven naar achttiende eeuwse ontwerpen. Ik laat ze buiten het kader van dit artikel vallen, omdat het er alle schijn van heeft dat deze penningen incidenteel gebruikt zijn en niet een vast stramien volgden bij toekenning. Alle vijf mij bekende exemplaren zijn gedreven plaquettepenningen met een eigen ontwerp. Wittop Koning omschrijft deze unica nauwkeurig.¹¹⁷

Conclusie

Het chirurgijns-gilde van Amsterdam heeft in de zeventiende eeuw verschillende, interessante en fraaie penningen laten maken. De functies en emissiedata van deze penningen blijken niet perfect, maar toch zeer goed te kunnen worden vastgesteld. In dit artikel is duidelijk gemaakt waarom er behoefte ontstond aan nieuwe penningemissies met onderscheiden gebruik als presentiepenning, toegangspenning, baardragerspenning, draagpenning en vereringspenning. Verder is de vernieuwing bij de presentiepenning, van een nummersysteem naar een naamsysteem, binnen de context geplaatst van een algemene vernieuwing op dit gebied, waarbij Amsterdam landelijk een voortrekkersrol heeft gespeeld. Binnen Amsterdam heeft mogelijkwerwijs specifiek de familie Rogiers een belangrijke bijdrage aan deze innovaties geleverd. Bij de vervanging van een nummer- naar een naamsysteem is in Amsterdam een hybride tussenstap aantoonbaar, die niet al te succesvol blijkt te zijn. Het chirurgijns-gilde heeft deze hybride tussenstap niet nodig gehad.

De twee naar mijn mening interessantste vragen voor verder onderzoek zijn groen weergegeven in Tabel 1. Op deze twee vragen is een voorlopig antwoord gegeven, maar harde bewijzen zijn niet voorhanden. De vragen luiden: is de vierde presentiepenning misschien een winkelpenning geweest en is de eerste toegangspenning voor knechten bedoeld? Aan de hand van de inzichten over de functies van de Amsterdamse chirurgijns-gildepenningen verwacht ik in de nabije toekomst het grotere terrein van de Noord-Nederlandse gildepenningen in brede zin op zijn functies te kunnen verkennen.

117 In Wittop Koning 1978 p. 47 als WK 06.08, 06.09; exemplaren van type WK 06.08 in collectie Amsterdam Museum *inv. nr.* PA 22 op naam van Abraham Titsingh en in Geldmuseum *inv. nr.* 1951-0290 met blanco cartouche; exemplaren van type WK 06.09 in collectie Amsterdam Museum *inv. nr.* PA 23, in Rijksmuseum *inv. nr.* NG-NM-8502 en een particuliere collectie, alle drie met blanco cartouche. Het exemplaar vermeld in Wittop Koning 1991 p. 120 als WK 06.10 op naam van Bernardus van Vijve 1727 ben ik nog niet tegengekomen.

Een derde, nog niet-genoemde vraag heb ik voor mijzelf gehouden. De vraag was: hoe komt het dat vijf van de negentien namen op penningen van het type Vesalius-klein (WK 06.03) en allen met een jaartal uit de 18e eeuw absoluut nergens zijn terug te vinden in de Amsterdamse archieven? Mijn these was: het zou wel eens om namen uit Hoorn kunnen gaan. Ná afronding van dit manuscript ben ik op zoek gegaan in het Westfries Archief. Het resultaat bleek verbluffend. De vijf namen zijn allen van chirurgijns, die stadsexamen in Hoorn hebben gedaan en daar een lange staat van dienst hebben gehad. Met andere woorden: het Hoornse chirurgijns-gilde heeft zich doodleuk in de 18e eeuw van de oude Amsterdamse chirurgijns-penningen van het type Vesalius-klein bediend. Daarmee kan Hoorn zich verheugen op een in de literatuur nog niet beschreven chirurgijns-penning voor hun stad! Dit verdient een apart artikel, waaraan momenteel door mij wordt gewerkt. Bovendien zou de draagbaarpenning (WK 0.04) in dit licht bezien ook wel eens in Hoorn kunnen thuishoren.

Mijn dank gaat naar Jan Lucassen en Jaap Wit.¹¹⁸

Bronnen en afkortingen

GAA : Stadsarchief gemeente Amsterdam
DTB : Doop, trouw- en begrafenisboeken in GAA
PA en PB : inventarisindicatie in Amsterdam Museum voor ex collectie Dreesmann:
PA voor eigendom, PB voor bruikleen

Literatuur

- . *Privilegien, willekeeren en ordonnantien Betreffende het Collegium Chirurgicum Amstelaedamense* (Amsterdam 1736)
- ANDEL, M.A.V. VAN *Chirurgijns, vrije meesters, kwakzalvers en beunhazen. De chirurgijns-gilden en de praktijk der heelkunde (1400-1800* (tweede druk) ('s-Gravenhage 1981)
- BEER, J. DE Méreaux Anverso. *Deuxième partie Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie* 82 (1930) 5-236
- BOS, S. „*Uyt liefde tot malcander*“. *Onderlinge hulpverlening binnen de Noord-Nederlandse gilden in internationaal perspectief (1570-1820)* (Amsterdam 1998)

118 Prof. Dr. J. Lucassen, IISG en Vrije Universiteit Amsterdam, heeft waardevol advies gegeven bij de formulering van de doelstelling en de structuur. J. Wit, oud-conservator Amsterdams (Historisch) Museum, heeft mij inspirerend geholpen bij het archiefwerk.

- DIRKS, J. *De Noord-Nederlandsche Gildepenningen, wetenschappelijk en historisch beschreven en afgebeeld* (Haarlem 1878/1879)
- DUBBE, B. & F. VAN MOLLE De Amsterdamse geelgieter Hans Rogiers van Harelbeke (+1638) *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 22 (1971) 21-40
- EGGEN, J.L.M. *De invloed door Zuid-Nederland op Noord-Nederland uitgeoefend op het einde der XVIe en het begin der XVIIe eeuw* (Gent 1908)
- HOUTZAGER, H. De oudst bekende Amsterdamse Chirurgijnspenning *De Beeldenaar* 2 (1978) 4-5
- KURPERSHOEK, E. *De Waag op de Nieuwmarkt* (Amsterdam 1994)
- LEUFTINK, A.E. *Chirurgijns Zee-compass. De medische verzorging aan boord van Nederlandse zeeschepen gedurende de Gouden Eeuw* (Baarn 1963)
- MAN, M. DE Iets over de penningen van het St. Lucasgilde te Middelburg *Tijdschrift voor Munt- en Penningkunde* 10 (1902) 115-134
- NIEROP, L. VAN Het dagboek van Jacob Bicker Raye 1732-1772 *Amstelodamum* 35 (1938) 134-139
- PRAK, M., C. LIS, J. LUCASSEN & H. SOLY (eds) *Craft Guilds in the Early Modern Low Countries. Work, Power, and Representation* (Aldershot / Burlington 2006)
- SETERS, W.H. VAN De voorgeschiedenis der stichting van de eerste Amsterdamse Hortus Botanicus *Amstelodamum* 46 (1954) 35-45
- SLUIS, R.F. VAN DER *David van Gesscher. Chirurgijn in woelige tijden* (Dordrecht 1990)
- VIES, A.B. VAN DER De Amsterdamse Chirurgijns (Heelmeesters) van 1730-1829 *De Nederlandsche Leeuw* 36 (1918) 276-283, 320-325 & 353-357
- WIJNANDS, D.O., E.J.A. ZEVENHUIZEN & J. HENIGER *Een sieraad voor de Stad. De Amsterdamse Hortus Botanicus 1638-1993* (Amsterdam 1994)
- WITTOP KONING, D.A. Cartotheek (s.l. s.a.)
- De toegangspenningen voor de Hortus Medicus te Amsterdam *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 35 (1948) 52-57
 - De oudste Amsterdamse gildepenningen en hun vervaardiger *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 60-61 (1973-1974) 168-169
 - *De penningen der Noord-Nederlandse ambachtsgilden* (Amsterdam 1978)
 - *Suppl I De penningen der Noord-Nederlandse ambachtsgilden* (Amsterdam 1981)
 - De penningen der Noord-Nederlandse ambachtsgilden. Tweede supplement *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 77 (1990) 119-143

Samenvattingen

Jan Pelsdonk

Muntslag en muntgebruik in Nederland in de pre- en protohistorie

Beeldvorming op basis van geregistreerde munten van vóór onze jaartelling in de vondstdatabase NUMIS

Aan de hand van de Nederlandse muntvondstendatabase NUMIS worden de vondsten bestudeerd van munten tot en met de regering van keizer Augustus (27 v.C.-14 n.C.). De oudste in Nederland gevonden munten blijken al in de vierde en derde eeuw voor onze jaartelling te zijn vervaardigd. Het is aanneembaar dat IJzertijdmunten pas vanaf de tweede eeuw voor Christus en met name vanaf 54 v.C. zijn gebruikt. De vondstkaarten tonen dat de door de Romeinen geïmporteerde Bataven een sleutelrol in het gebruik en de productie van IJzertijdmunten vervulden. Vanaf 19 v.C. komen er grote aantallen munten uit de Romeinse Republiek bij. Ondanks een gelijktijdig voorkomen tonen de IJzertijdmunten een eigen spreidingsgebied, terwijl de Republikeinse munten beter aansluiten bij die van keizer Augustus. Dit is een aanwijzing dat de IJzertijdmunten – ondanks dat ze deels in Romeinse opdracht zijn vervaardigd – uiteindelijk toch vooral lokaal zijn gebruikt. Aan het eind van Augustus' regeerperiode worden IJzertijdmunten zo goed als niet meer gebruikt. Republikeinse munten worden gedurende de eerste eeuw nog geregeld in schatvondsten aangetroffen. Daarna verdwijnen ook deze munten langzaam uit beeld.

Theo Nissen en Jan Blok

Karolingische muntvondst 's-Hertogenbosch 2009

In 2009 is in het Bossche Broek ten zuiden van 's Hertogenbosch dichtbij de oever van De Dommel een kleine schat gevonden van 22 Karolingische munten en muntfragmenten: Aquitaanse obolen en locale penningen van Dorestad. De munten moeten zeker na 850 in de bodem terecht zijn gekomen. Voor Brabantse begrippen is de vondst van grote betekenis. Dat meer dan 60% (14 uit 22) van de schat juist binnen een vanouds moerassig gebied als het Bossche Broek bestaat uit Franse obolen benadrukt het uitzonderlijke karakter. Enkele deniers van Dorestad tonen stempelgelijkheid, hetgeen wijst op een geringe verstrooiing van deze stukken.

Kees Pannekeet en Anton Cruysheer

Holpenningen in Nederland (ca. 1460-1570)

In dit artikel worden voor het eerst een samenvattend overzicht en catalogus gepresenteerd van de zogeheten holpenningen. Het zijn eenzijdig geslagen munten uit de periode circa 1460-1570, die in omloop zijn gebracht in enkele steden in het oosten van het huidige Nederland. De holpenningen vormden de laagste denominaties in het geldstelsel. De munten werden met toestemming van de stadsbesturen geslagen en uitgegeven door de kerken en de emissies hadden een meerledig doel. In het begin werd de (uit/ver)bouw van enkele kerken bekostigd met de opbrengsten van de uitgiften, later werden de bestedingen en toepassingen meer divers. Interessant is het gebruik van holpenningen als offergeld aan de gildenaltaren, waarmee missen werden gefinancierd, opgedragen aan de patroonheilige van de desbetreffende gilden. De oorzaak van het einde van het gebruik van holpenningen is niet eenduidig aan te geven. Een combinatie van factoren is hiervoor verantwoordelijk, waaronder de inflatie. Ten gevolge van het

onderzoek dat ten grondslag ligt aan dit artikel, zijn enkele nieuwe typen holpenningen in beeld gebracht en kon een grote hoeveelheid subtypen worden onderscheiden, vooral uit Deventer. In het bronnenoverzicht worden de geraadpleegde bronnen weergegeven, wat relevant kan zijn voor toekomstig vervolgonderzoek. Het artikel wordt besloten met een catalogus van de tot op heden bekende holpenningen uit Nederland.

Paul Oostervink en Theo Nissen

Huessensche contrefeijsels

De eerste helft van de 17^e eeuw was in vele opzichten een roerige tijd, in politiek, economisch, monetair en godsdienstig opzicht. Uit deze periode is een uitgebreid dossier overgeleverd inzake de strafrechtelijke vervolging in 1626 van de stedelijke muntmeester van Deventer Claes Meindertsz die vanaf 1624 tevens als muntmeester werkzaam was in de Kleefse enclave Huissen binnen het Gelderse gebied. In 1922 heeft Van Kerkwijk hierover uitgebreid gepubliceerd. Inmiddels is gebleken dat ook in Duitse archieven nog originele broninformatie voorhanden is. Aangevuld met materiaal uit het Stadsarchief van Deventer vormen ze tezamen een aanvulling op de affaire waarin het muntwerk van Huissen als valselijk en bedriegelijk werd aangemerkt. Afgezien van de vraagstelling over de schuldigheid van Meindertsz dragen de documenten een aantal opmerkelijke gegevens aan over de werkelijkheid van het monetaire, politieke en juridisch bedrijf: een door ons in moderne tijd moeilijk te bevatten maatschappelijke orde.

Chris Teulings

Met name.....

De gildepenningen van het Amsterdamse chirurgijns-gilde

Over Noord-Nederlandse gildepenningen zijn door Dirks en Wittop Koning prima handboeken geschreven. Echter, deze gaan niet diep in op de functie van deze penningen. Dit artikel onderzoekt de functies voor de penningen van het Amsterdamse chirurgijns-gilde. Waartoe dienden zij? De auteur maakt duidelijk waarom er behoefte ontstond aan nieuwe penningemissies, waarbij hij onderscheid maakt tussen presentiepenning, toegangspenning, baardragerspenning, draagpenning en vereringspenning. En passant wordt een nieuwe emissievolgorde voorgesteld. Aan de hand van genealogische gegevens wordt aangetoond dat een kleine penning – met De Dood met zeis en een tenaarstelling - de tweede presentiepenning van het Amsterdamse chirurgijns-gilde is, dat de penning al midden, zo niet tweede kwart van de 17e eeuw te dateren valt en dat het voor dit gilde de overgang markeert van een nummersysteem op presentiepenningen naar een naamsysteem. Een vergelijking met een bredere evolutie binnen de Amsterdamse gildepenningen wordt gemaakt waarbij de mogelijk niet onbelangrijke rol van de kunstenaarsfamilie Rogiers bij de innovatie binnen gildepenningen kort wordt aangestipt. Voor een tweetal zeldzame type penningen is een functie wel aannemelijk gemaakt maar is er nog zeker ruimte voor toekomstig onderzoek. Een interessante uitdaging. Het artikel oriënteert zich voor het lezersgemak op de bestaande taxonomie van Wittop Koning.

Summaries

Jan Pelsdonk

Muntslag en muntgebruik in Nederland in de pre- en protohistorie.

Beeldvorming op basis van geregistreerde munten van vóór onze jaartelling in de vondstdatabase NUMIS

Based on the Dutch coin finds database NUMIS, coin finds dating up until the reign of emperor August (-27/14) are studied. The oldest coins found in the Netherlands were produced in the fourth and third centuries BC. It is plausible that Iron Age coins were only used from the second century BC – and in most cases from 54 BC – onwards. The distribution maps show that the Batavi – transferred to the Dutch River Area by the Romans – played a key role in the use and production of Iron Age coins.

From 19 BC onwards, large numbers of Republican coins were imported, even though the Imperial Period had already started. Despite a simultaneous appearance, the Iron Age coins show a distinct distribution pattern, while that of the Republican coins is better in line with those of the emperor Augustus. This is an indication that Iron Age coins – even though they had partly been produced under Roman commission – were mainly used locally. At the end of Augustus' reign, Iron Age coins were practically no longer in use. During the first century AD, Republican coins were still regularly found in hoards. Thereafter, these coins also slowly disappeared from circulation.

Theo Nissen en Jan Blok

Karolingische muntvondst 's-Hertogenbosch 2009

In 2009 a small hoard of 22 Carolingian coins and coin fragments was found in the Bossche Broek, a scenic wetland to the south of the city of 's Hertogenbosch. The coins – Aquitanian oboles and local deniers of Dorestad – were definitely hoarded later than 850. By Brabant standards the find is very significant. Just the fact that in a swampy area Aquitanian oboles represent more than 60% of the deposit (14 out of 22) emphasizes the exceptional character of the find. Several deniers of Dorestad were struck from the same dies, indicating a limited dispersal of these coins.

Kees Pannekeet en Anton Cruysheer

Holpenningen in Nederland (ca. 1460-1570)

This article presents for the first time a summary of holpenningen, uniface struck coins from the period approximately 1460-1570, which were passed in a few cities in East Netherlands. The holpenningen were the lowest denominations in the monetary system. The coins were struck and issued by churches who were so authorized by the city governments; the issues had several goals. In the beginning, the (re)constructions of some churches were financed with the profits; later they were used for a variety of purposes. The use of holpenningen as offering money for guild altars is one interesting use, financing masses celebrating the patron saint of the respective guilds. The reasons for termination of holpenningen coinage is not exactly known. It was likely due to a combination of factors, among other things inflation.

As a result of this research some new types of holpenningen are discovered and a large number of subtypes have been distinguished, especially from Deventer. A catalogue of holpenningen from the Netherlands is appended at the end of the article.

Paul Oostervink en Theo Nissen

Huessensche contrefeijtsels

The first half of the 17th century, in many respects, politically, economically, monetary and religiously was a turbulent era. An extensive file from this period exists on the prosecution, in 1626, of the urban mint-master from Deventer, Claes Meindertsz, who was also working as a mint-master in the Kleve enclave of Huissen within the area of Gelderland. In 1922 Van Kerkwijk published extensively on this topic. Meanwhile, it turned out that also in German archives authentic information on this matter was available. With materials from the municipal archives of Deventer they form a completion on the case in which coins from Huissen were considered counterfeits and shams. Besides the question on Meindertsz' guilt, the documents bring forward remarkable information on the reality of the monetary, political and legal business.

Chris Teulings

Met name....

De gildepenningen van het Amsterdamse chirurgijns-gilde

The existing numismatic literature by Dirks and Wittop Koning well describes the taxonomy for guild tokens of the Northern Netherlands. However, their specific applications are hardly described. This article describes the purpose for the guild tokens of the Amsterdam surgeon guild. The author explains why a need existed for various kinds of tokens. He distinguishes between tokens for presence at meetings and funerals, for admission to the Hortus, for carrying the beer, for the guild messenger and for honouring members. In doing so, the author also takes the opportunity to re-arrange the emission sequence known from the literature. A small token with The Death with scythe and the surgeon's name on it, which token in the existing literature carried an undervalued role, turns out to be the second token of presence with a much older dating, back to mid or even second quarter 17th century. This token marks for this guild the transition from a number system on tokens of presence to a name system. The author compares the development of the guild tokens of the Amsterdam surgeon guild with the broader evolution of the Amsterdam guild tokens in general. He makes a brief reference to the possibly important role of the artist family Rogiers in the innovation of tokens. For two relatively rare types of tokens the author proposes a plausible function, but it certainly leaves room for future research. An interesting challenge. For ease of reading, the author sticks to the existing references given by Wittop Koning.

Over de auteurs

Jan Blok (1948) studeerde psychologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. In 1989 promoveerde hij op een proefschrift over de meting van temperament bij zwakzinnigen. Hij publiceerde samen met anderen diverse artikelen over deze doelgroep in nationale en internationale tijdschriften. Al sinds 1958 weten oude munten en historienpenningen hem voor de numismatiek te boeien. Jan hield voor diverse muntenkringen lezingen over o.a. Europees kopergeld, schellingen, philipsdaalders en Nederlandse muntvondsten. Voor de detectorgroep Son en de afdeling Bouwhistorie Archeologie en Monumenten van de gemeente 's-Hertogenbosch determineert hij numismatische vondsten. Verder is hij bestuurslid van de stichting Aktieve Praktijk Archeologie Nederland (APAN), een amateurvereniging die de steentijd bestudeert.

Anton Cruysheer (1975) studeerde Culturele en Maatschappelijke Vorming aan de Hogeschool van Utrecht en vervolgens Archeologie en Prehistorie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, richting Provinciaal Romeinse Archeologie. Zijn afstudeer-richting was Cultureel Erfgoed Management. Van 2002 tot en met 2006 was hij werkzaam als archeoloog en erfgoedadviseur. Anton is nu werkzaam op het gebied van Master Data Management en datakwaliteit. In zijn vrije tijd is hij actief als voorzitter van de AWN, afdeling Naerdincklant Archeologie tussen Eem en Vechtstreek. Zijn interesse richt zich onder meer op metaalvondsten en op de 12e eeuw van het graafschap Holland. Hij publiceert regelmatig over archeologische, historische en numismatische onderwerpen. Zie voor een overzicht de website <http://independent.academia.edu/AntonCruysheer>

Theo Nissen (1945), werkzaam geweest in diverse managementfuncties binnen de accountancy en de ICT, is reeds 35 jaren actief op het terrein van de numismatiek. Zijn hoofdaandacht is de West-Europese geschiedenis van het munt- en geldwezen tot en met de 16e eeuw. Hij vervulde een aantal bestuursfuncties bij verenigingen en instellingen o.a. als voorzitter van de Numismatische Kring Brabant, bestuurslid van het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Munt- en Penningkunde en secretaris van de stichting De Beeldenaar. Hij verricht vrijwilligerswerk bij de afdeling Bouwhistorie Archeologie en Monumenten van de gemeente 's-Hertogenbosch. Op zijn naam staan enkele publicaties en lezingen.

Paul Oostervink (1949) is werkzaam bij de douane Nijmegen die zich onder meer bezig houdt met het onderzoek van vervalste douanestempels op certificaten. Begonnen met het verzamelen van Koninkrijksmunten is zijn interesse in de numismatiek alleen maar gegroeid. Hij heeft een grote belangstelling voor de geschiedenis van het munt- en geldwezen in het bijzonder het aspect van muntvervalsingen. Hij is lid van de Numismatische Kring Oost-Nederland en het Koninklijk Genootschap voor Munt- en Penningkunde. In 2011 startte hij onderzoek naar de muntslag van Huissen in de 17e eeuw. Daarbij is onder meer de muntvondst te Huissen uit 1956 onderzocht gevolgd door een publicatie in de Beeldenaar.

Kees Pannekeet (1963) is werkzaam bij het energiebedrijf van Tata Steel te IJmuiden. Zijn interesses liggen op het terrein van de Romeinse numismatiek, Nederlandse munten van de vroegste tijden tot de invoering van de euro en Braziliaanse munten. Hij publiceert regelmatig over deze onderwerpen, ook in de Beeldenaar zijn enkele artikelen van zijn hand verschenen. Daarnaast is hij beheerder van diverse numismatische websites waaronder *De Koperpagina* (www.duiten.nl). Zie voor een overzicht van zijn publicaties de website <http://independent.academia.edu/CornelisGJPannekeet>

Jan Pelsdonk (1971) studeerde geschiedenis aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam. Hij is conservator van het Numismatisch Kabinet van Teylers Museum. Bij het Geldmuseum is hij onderzoeker van muntvondsten en beheerder van de collectiebestanden en NUMIS. Hij heeft diverse nevenfuncties in numismatisch en museaal Nederland. Geregeld publiceert hij over muntvondsten en Teylers collectie.

Chris Teulings (1950) studeerde bedrijfseconomie aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam en was vervolgens tot eind 2010 werkzaam in de chemische industrie. Sinds circa 2000 houdt hij zich bezig met het verzamelen van gegevens over Noord-Nederlandse ambachtsgildepenningen. Hij verdiept zich specifiek in de functionaliteit van deze penningen. Hij publiceerde daarover artikelen in diverse numismatische tijdschriften in Nederland en België (zie www.researchgate.net). Momenteel werkt hij aan een proefschrift over deze materie.